

Tijding 1994 - 2



Kroniek van de heemkundekring

Het Zuidkwartier

Het Zuidkwartier betreft het gebied
ten zuiden van Bergen op Zoom,
omvattende de plaatsen Hoogerheide,
Huijbergen, Ossendrecht, Putte en
Woensdrecht.



Tijding 1994 - 2

*Uitgave van de
heemkundekring*

Het Zuidkwartier



17e jaargang

sept. 1994

"TIJDING 1994 - 2"

Inhoudsopgave	Blz.
Samenstelling bestuur.	3
Van de redactie.	4
Moeilijke Tijden, door D. Adriaansen.	5
Het vliegveld Woensdrecht in de oorlogsjaren, door A. van Zunderd.	12
Putse oorlogsherinneringen, door M. Jansen.	20
Ondergedoken, door M. Bastiaanse.	22
Meidagen in 1940, door J. v.d. Berg-Buijs.	24
Herinneringen met aanvulling van de oorlogsgeschiedenis van Ossendrecht, door P.J. v.d. Bussche.	30
Tewerkstelling I, door T. Heinis.	55
Tewerkstelling II, door P. de Ridder.	60
Tewerkstelling III, door A. van Veldhoven.	62
Jeugdherinneringen I, door R. Fiktorie.	65
Jeugdherinneringen II, door E. Jansen.	67
Kommiezen als kostgangers in Ossendrecht, door A. van Veldhoven.	69
Info. werkgroepen.	75
Informatie voor de lezer.	76

Nadruk van, of overname uit "Tijding" van een artikel of gedeelte(n) daarvan in welke vorm dan ook, is zonder toestemming van het bestuur en de schrijvers van de artikelen verboden.

De heemkundekring "Het Zuidkwartier" aanvaardt geen enkele verantwoording aangaande de stijl of de juistheid der artikelen, doch laat deze geheel voor rekening van de ondertekenaars.

SAMENSTELLING BESTUUR HEEMKUNDEKRING "HET ZUIDKWARTIER":

De heer L. Timmermans Dorpsstraat 55, 4634 TN Woensdrecht Tel. 01646 - 12546	voorzitter
De heer L. van den Bergh Aviolandalaan 29, 4631 RP Hoogerheide Tel. 01646 - 13339	onder-voorzitter
Mej. M. Bastiaanse Tulpstraat 11, 4645 CS Putte Tel. 01645 - 2794	secretaresse interne zaken
De heer J. Halters Stenenhoef 2, 4641 CH Ossendrecht Tel. 01647 - 2854	secretaris externe zaken
De heer A. Mattheussens Aanwas 27, 4641 JE Ossendrecht Tel. 01647 - 2662	penningmeester
Mevr. M. Beens-van Beeck Koppelstraat 3, 4645 RD Putte Tel. 01645 - 2581	bestuurslid
De heer J. van Loon Kon. Wilhelminastraat 22, 4641 GS Ossendrecht Tel. 01647 - 2782	bestuurslid
De heer A. Suijkerbuijk Bergsestraat 21, 4635 RD Huijbergen Tel. 01644 - 2391	bestuurslid
De heer P Meeuwisse De Tulp 21, 4631 AJ Hoogerheide Tel. 01646 - 13742	bestuurslid
De heer A. van Veldhoven Pottenbergen 6, 4641 HK Ossendrecht Tel. 01647 - 4505	bestuurslid

VAN DE REDACTIE.

Voor u ligt een Tijding die geheel gewijd is aan de oorlogsjaren '40 - '44. Er is gezocht naar de ervaringen van de toen jonge en oudere mensen. Veel belevenissen zijn aanhoord, waarvan een beperkt deel, dank zij onderstaande leden, zijn opgetekend:

- Marie Bastiaansen voor Putte,
- Jac. van den Bussche voor Ossendrecht,
- Adrie van Zunderd voor Hoogerheide/Woensdrecht.

Luisterend naar ouderen werd ons duidelijk dat:

- In Putte de ervaringen van mei '40 de boventoon voerden;
- In Ossendrecht de tewerkstelling, of dienst elders, van belang was, en
- In Hoogerheide/Woensdrecht, voorafgaande aan de bevrijding, het vliegveld grote invloed had op de samenleving.

Aan allen die meegewerkt hebben aan deze Tijding zijn wij veel dank verschuldigd; emotioneel was het niet altijd gemakkelijk.

De lezers worden verzocht, aanvullend of corrigerend, commentaar te geven. Deze reacties zullen wij plaatsen in Tijding 95-1, het bevrijdingsnummer.

De volgende Tijding wordt no. 50.

Ruim 3000 bladzijden liggen achter ons.

Gaarne willen wij onze leden oproepen kopij te verzamelen voor deze Tijding, die ons inziens een beetje een feestelijk karakter mag dragen. Wij denken dan b.v. aan artikelen over jubilea van huwelijken, bedrijven, verenigingen, enz.

Voor informatie over de artikelen voor de volgende Tijding kunt u terecht bij de heer L. van den Bergh, tel. 01646-13339.

Wij wensen u weer veel leesplezier.

MOEILIJKE TIJDEN

't Is oorlog en het land wordt bezet.

Je zult maar een café runnen, dat in de nabijheid staat van een operationeel vliegveld. En nog wel aan de weg naar de hoofdingang van dat militair terrein.

Zo, dan ben je goed af! Nou ja, dat goed af zijn kun je op tweeërlei manieren opvatten. Enerzijds krijg je volk over de vloer, en daar moet de caféhouder het van hebben. Anderzijds vindt de uitbater zich vaak in een moeilijk c.q. gevaarlijk parket. Wie en wat krijg je grosso-modo zoal binnen?

Een goedlopend baancafé heeft doorgaans toch vele vaste bezoekers o.a mensen die langs de weg hun brood moeten verdienen, de zgn. handelslui, zakenmensen, ook aannemers, die toentertijd ook goede innemers waren. En, enfin, om kort te gaan: boeren, burgers en buitenlui. Dat waren in grote lijnen de mensen die langs kwamen, om gemoedelijk te praten, te drinken, te kaarten, hun boterhammen op te eten en de recente gebeurtenissen op de korrel te nemen. Bijna altijd liep alles vlekkeloos.

Dan komen de bezetters van je onder de voet gelopen land. De Duitsers dus. Een heel ander cliënteel, met een eigenzinnige mentaliteit en een ander taalgebruik.

Brr, ik herinner me nog goed de eerste confrontatie. Bah! "Wij willen eieren!" "We hebben geen eieren". "Wat!" (ik gebruik hier gewoon de vrije vertaling, voorzover wij dachten wat ze eisten) "Zeg op, waar zijn ze!" Ik ging de kelder in en hij kwam prompt achter me aan. Hij graaide naar een schaalje met eieren en hij barstte uit: "Wat kosten ze?" "2 Cent per stuk." "Wat! Aan de Engländer goedkoop verkopen en wij moeten 2 cent betalen?!" Geen aangename kennismaking.

Later wisten wij het, dat was de Waffen-SS. En dan dat "Heil Hitler". Wat moest je daar tegen inbrengen? Gewoon hoffelijk blijven, goede dag zeggen en vragen: "Wat wilt u gebruiken?" Erg moeilijk was het ook wel om ze te verstaan. Wist je het niet, dan deden ze argwanend alsof je ze niet wilde begrijpen. Dat waren de eerste perikelen. Al gauw kwam je er achter, dat je niet moest laten blijken dat je ze niet mocht. Dus maar

proberen gewoon te doen, met in je achterhoofd de gedachte: die blijven toch niet lang. Dat we er 4½ jaar mee opgescheept zouden zitten, dat wisten wij toen nog niet. Boven je hoofd ronkten de vliegtuigen onophoudelijk en over de weg denderden grote colonnes pantserwagens, motoren en grote vrachtwagens. Alles ging zo vliegensvlug, dat je zou denken: het is zo voorbij.

We komen terug in het café.

Na de eerste vechtjassen te hebben overleefd, volgden nu de iets meer gezapig vreemde rakkers. Ook civiele Duitsers. Het vliegveld "De Eendenkooi" moest zo spoedig mogelijk in gebruik genomen worden. Hele horden met aannemers, wegenbouwers, grondverzetbedrijven werden ingeschakeld, desnoods onder dwang. De Duitse burgers kon je herkennen aan de taal, maar er waren ook Nederlanders die collaboreerden met de moffen, de zgn. NSB-ers. Daar moest je voor oppassen. Dat waren vaak linke jongens, staatsgevaarlijke volksverlakkers. Waren deze lieden in uniform, dan herkende je ze, maar er liepen ook wolven rond in schaapskleren.

Steeds meer troepen werden gestationeerd op de vliegbasis. Kwam er zo'n colonne met materieel, afweergeschut, zoeklichten, etc., dan vroeg men de weg naar Woensdrecht.

"Deze kant op, heren!" En mooi, de ordonansen voorop, reed de hele meute naar Woensdrecht. Ze bedoelden natuurlijk het vliegveld. Uren was men in het dorp bezig met wenden en keren, tot men eindelijk de basis gevonden had.

Dat het niet altijd klikte met de cafébezoekers spreekt voor zichzelf. Argwanend bespiedde men elkaar. Soms moest er gesust worden, vooral als de drank in de man was en men meer hardop begon te denken. Dit waren gewaagde momenten. Vooral de "Feldwebels" en jonge luitenantjes stonden erg op hun strepen.

Om 11 uur 's avonds was het sluitingstijd. Dat verstonden ze niet. Zij stonden boven de wet. De beste remedie, om ze weg te krijgen, was één der ouders achter de toog en niet meer tappen. Dat werkte. Meermalen gebeurde het, dat drie politie-agenten sommeerden om te sluiten. 't Was al middernacht. De dienaren werden voor aap gezet en dropen af, ons met hen achterlatend. Vooral wanneer je een stel vliegers binnen kreeg, was je nog niet jarig. Die mochten van hun beschermengel, Göring, alles.

In Kuijpers' bossen was een "Waldlager", waar de "Kriegsmarine" de accu kwam opladen, wanneer ze afgelost werd. Daar zat ook wat onder, of beter gezegd: daar zat geen goede bij. En al dat spul kwam maar binnen. Je kon ze maar ontvangen en bedienen zonder morren.

Gelukkig, dat moet gezegd, was er toch wel een strenge discipline onder de soldaten. Als ze het te bont maakten, pakte je de telefoon en de "Feldgendarmerie" was zo ter plaatse.

Zo gebeurde het, dat een sergeant geïrriteerd zijn pistool pakte en eenieder beval te zwijgen. Eén van ons pakte bliksemsnel het wapen af en een ander belde de "Polizei". Binnen de kortste keren werd dit heerschap op transport gesteld naar het oostfront.

Een gestolen leren jas en fiets werden door de dader, die op verlof ging in de "Heimat", terugbezorgd, op straffe van de intrekking van dat verlof. Ja, Jan soldaat mocht zoiets niet doen, maar de hoge Pieten gingen er met wagonladingen vandoor.

Het bier werd fletser en de jenever schaarser. Dus, weer een probleem erbij. En wij wilden onze trouwe klanten niet te kort doen. Dan maar bij de vijand aangeklopt, en ziedaar er kwam een extra aanvulling voor de "Wehrmacht". Door de steeds grotere toeloop waren we genoodzaakt een beetje water bij de snaps te doen. Met alle risico's van dien. Er werd met twee maten gemeten. Zeer link.

Op een bedrijf in Bergen op Zoom werden enkele meisjes opgepakt inzake dat zij haar collega's ervan betichtten, dat zij met de moffen heulden. Dat zou deportatie betekenen naar een gevangenkamp in Duitsland. Een hoge officier werd dit meegedeeld en hij zorgde direct, dat de "verhaftete" meisjes vrijkwamen.

Sindsdien werd deze heer onze bondgenoot. Bijna dagelijks kwam hij langs om samen met ons naar de "Engelse" zender te luisteren. Hij was fel anti-Hitler.

Hopelijk heeft deze man de oorlog overleefd.

Op een keer, we luisterden naar radio Oranje, stapte een door ons als een zware NSB aangezien persoon onopgemerkt binnen. Een ernstige grijns stond op zijn gezicht.

Goeie genade, wat ging dat worden! Op zoiets stond wel de doodstraf.

Streng en nadrukkelijk wees hij erop dat zoiets niet kon. We kwamen met de schrik vrij en beloofden beterschap. Dat was maar geraden, zei hij. Maar we bleven luisteren, op een andere plaats natuurlijk.

Iedere dag, 4½ jaar lang, 24 uur daags, was vol spanning, vol angst en gevaar. Er waren weinig onbezorgde en vrolijke dagen.

Het einde van de oorlog was catastrofaal. Gevlucht onder een regen van bommen en granaten. Alles achterlatend wat je opgebouwd had en waar veel zweet en tranen voor gelaten waren. Dat doet je toch wel wat!

Maar Goddank, alle beproevingen hadden we goed doorstaan, en we leefden nog.

0-0-0-0-0-0-0

Dolle Dinsdag

Als de dag van gister herinner ik me dinsdag 5 september 1944.

Wat was er aan de hand? Een (valse) berichtgeving van de geallieerden bracht paniek in het Duitse kamp. De "Engelsen" zouden doorgestoten zijn en zouden op het punt staan Breda in te nemen. Zo'n gerucht verspreidde zich met orkaansnelheid door ons gewest. En inderdaad, in een mum van tijd zag je geen Duits soldaat meer en het leek erop, dat we de oorlog achter ons hadden. De mensen dromden samen en bespraken de grote omwenteling. Hier en daar wapperde een Nederlandse vlag. Was dat allemaal wel echt? Wij gingen kijken! Waar? Naar het vliegveld natuurlijk. Want daar werden we er sinds jaar en dag aan herinnerd dat we vijandige elementen om ons heen hadden.

Zo'n 50 à 60 jachtvliegtuigen, luchtafweergeschut, zoeklichten, mijnenvelden en een groot aantal zwaar bewapende soldaten, om dit alles te beschermen.

Nou daar ging ie dan:

Het Zandfort splitste zich in twee uiteenlopende wegen: één ging rechtuit naar de hoofdepoort en de tweede schuin naar het "Oberkommando" van de vliegbasis.

Deze laatste weg koos ik, want als daar alles weg was, zou er geen mof meer zijn.

Naar het hol van de leeuw dus!

Ik was niet de eerste: de brandweer van Woensdrecht was hier een brand aan het blussen. De boerderij van Joos Somers, door een paniekerige soldaat in brand gestoken, moest het ontgelden.

De toegangspoorten stonden open en er was geen schildwacht te zien. Dus het bleek waar, dat de moffen de aftocht hadden geblazen met achterlating van alles wat los en vast zat.

Zoals gezegd: de eerste was ik niet, want van alle kanten kwamen de mensen pools-hoogte nemen. Toch was het link!. De Duitsers hadden toch wel plannen gemaakt om alles te vernietigen. Aanwijzigingen hiertoe waren de zware vliegtuigbommen, die bij de toegangen der gebouwen waren geplaatst. Pas op! Als je aan de klink van de deur kwam, zou de bom kunnen afgaan! Voorzichtigheid was geboden.

Zo kort bij het einde van de oorlog en dan....de lucht in vliegen?! Je mocht er niet aan denken. Maar je was jong en je wilde wel eens wat. "Blijf eraf!" werd er geroepen.

Een grondige inspectie werd gedaan. Er was geen enkele verbinding te zien tussen het projectiel en de deurknop. Het werd alles of niks! Het was niks, maar het werd alles! Heel behoedzaam de klink omgedraaid, de deur geopend, en ziedaar: de oorlogsbuit lag aan mijn voeten. De hele meute kwam achter me aan.

Wat een luxe, wat een weelde hadden die moffen hier bij elkaar geschraapt: prachtige meubels, kostbare tapijten, wandversiering met levensgrote portretten van Hitler, Göring en nog meer van die kornuiten.

Al jaren had ik zin in een typemachine; en ziedaar, een fonkelnieuw apparaat stond daar voor me op een eikehouten bureau. Nu of nooit! Zij, die Duitsers hadden het ook maar gestolen.

Onze buurman had een kruiwagen gevonden en vol kolen geladen. "Hé Rinus, kun je dit ding nog voor me meenemen en geef het thuis maar af". Goed ingepakt en onze buurman er mee weg.

Alle vertrekken, 't was een groot gebouw, waren volgestouwd met van alles: voedingswaren, volop drank, tot Franse cognac toe, wapens, enz. enz.. Die moffen waren van plan geweest om nog een tijdje te blijven.

Ik had nog iets, waar ik op gesteld was. De Duitse boer had nog niet lang een splinter-nieuwe B.M.W.-motor. Dat wist ik. Een pracht machine. Zou hij hem meegenomen hebben, of hem, in overhaaste vlucht moeten achterlaten? Doordat ik tamelijk bekend was op het vliegveld, door gedwongen voermannen met paard en kar, wist ik ongeveer waar "mijn" machientje te vinden was. En wederom viel ik in de prijzen! Daar stond hij en lachte me a.h.w. toe. "Pak me mee en gebruik me: mijn baas heeft me in de steek gelaten". Ik probeerde te starten, maar het lukte niet. Dan maar naar huis duwen.

De mannen van de brandweer hadden de zaak geklaard en zaten om beurten te lurken aan de cognac e.d.. Piet W. was daar ook bij en ik vroeg hem m'n motor te starten. Er was een mankement aan de ontsteking of zoiets. Dus toch onklaar gemaakt.

"Breng hem morgen maar, dan maak ik hem in orde, als ik die duo krijg".

"Natuurlijk, geregeld". Maar oh! Wat een schrik. Een paar honderd meter voor thuis zag ik een paar Duitsers staan. Kennelijk waren zij nog niet van de wijs gebracht, of....?

Zou ik mijn verworven aanwinst prijsgeven en maar laten staan? Dat nooit! Achter de huizen langs, door het rulle zand sjouwde ik me kapot. Mijn machientje verstopte ik thuis goed onder de baalzakken etc.. Ziezo, dat was dat.

Die paar soldaten waren niet meer te zien en ik ging terug naar het vliegveld.

Hier werd in alle hevigheid slag geleverd. Bunkers met levensmiddelen werden leeggehaald. Het geschreeuw van de varkens was niet van de lucht. Deze arme dieren werden, na doodgestoken of -geschoten en uitgebloed te zijn, op de rug naar de respectieve huizen gesjouwd. Denk eens in, sommige waren meer dan 100 kilo zwaar.

Het wapenarsenaal was ontdekt en met gewerschoten, soms bediende men een machi-

negeweer, werden aanslagen gepleegd op de vele Hitlers en Görings, die overal aan de wanden hingen. Doorzeefd en bevloeid met inkt werden ze verminkt achtergelaten. 't Werd gevaarlijk, want veel mensen hadden van de drank, die hier overvloedig aanwezig was, geproefd. Men lustte er wel pap van. Ruzies en vechtpartijen bleven niet uit, doch niemand raakte gewond. Dat dit alles goed is afgelopen mag een wonder heten. Een machtig gezicht: zo'n ijverig volk zo druk in de weer. Het leek een sprookje, maar het was realiteit. Niemand dacht ook maar een moment, hoe dat verder af zou lopen!

Aan alles komt een einde. Ook aan deze dolle dinsdag!

Jaren hadden de mensen, velen met tegenzin en met groot gevaar voor eigen leven, hier moeten werken. Hoe vaak werd alarm geblazen, werden er bommen afgeworpen en kletterden granaatscherven van het afweergeschut? Duizenden mensen moesten hier werken en het mag dan ook een groot wonder heten, dat weinigen zijn getroffen.

Dolle Dinsdag zou geschiedenis maken, en voor ons werd deze dag uniek!

De volgende morgen vroeg kwamen twee marechaussees informeren of ik iets af wist van een motorfiets. Je wist het! Gestolen goed gedijt niet. Of het nu van vriend of vijand was. Ik moest dat ding, met pijn in het hart, terugbrengen. Nadien moest ik me melden op het gemeentehuis. Daar was ik niet alleen.

De Duitsers kwamen terug. Je verwachtte represailles, maar gelukkig heeft onze burgemeester één en ander kunnen sussen.

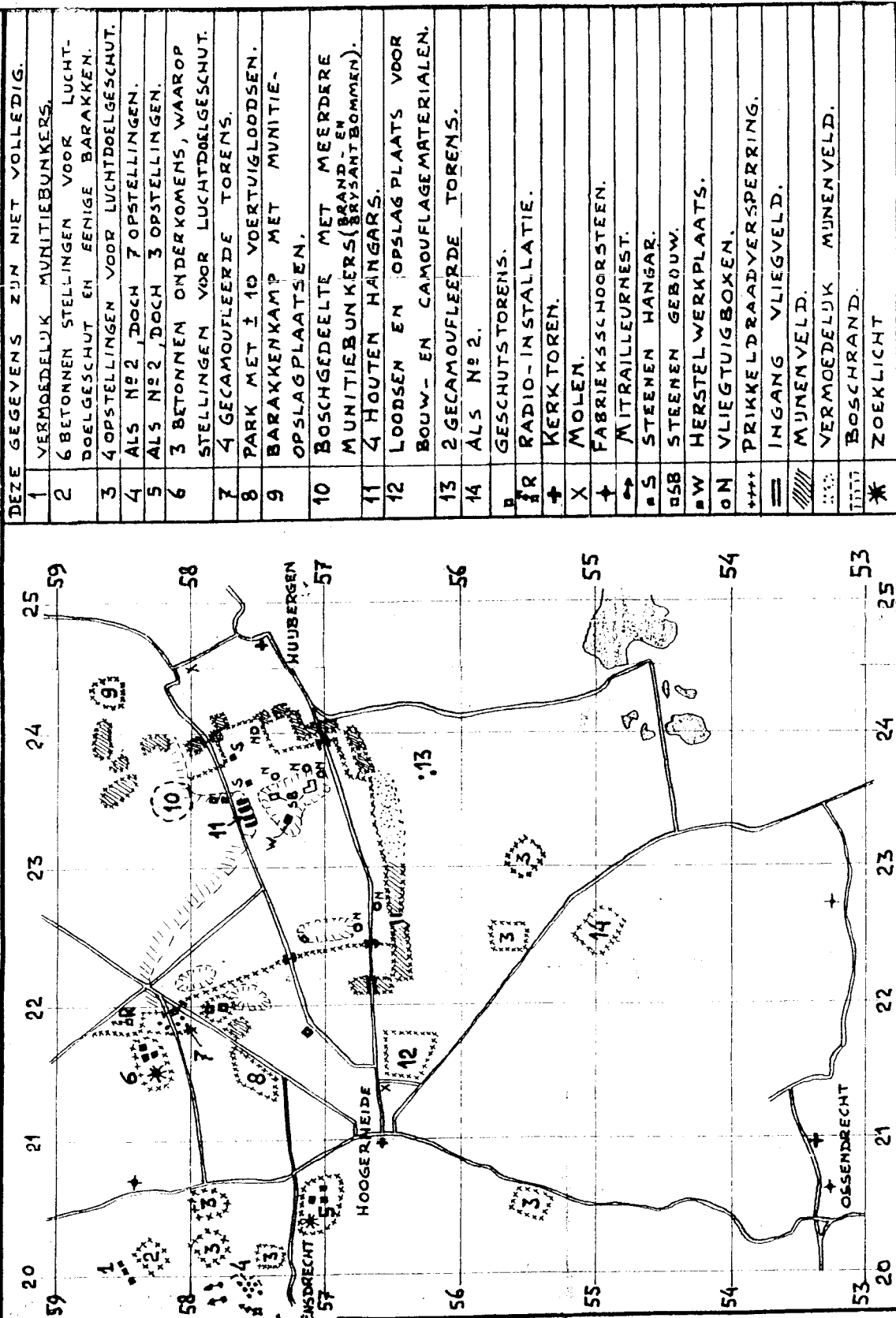
Korte tijd hierna waren de moffen echt op de vlucht gedreven, echter pas nadat een groot aantal mensen hiervan het slachtoffer werd.

Vele miljoenen mensen zijn door deze oorlog de dood ingejaagd. Vele miljoenen hebben jaren ontzettend geleden. Maar toch, die kleine speldeprik, die heel even een tipje van de donkere sluier lichtte en lonkte naar Vrijheid en Geluk, dat kleine lichtpuntje heette : Dolle Dinsdag!

VLEIEGVELD WOENSDRECHT. 175

COORDINATEN BLAD 49 OOST.

23-8-44



DEZE GEGEVENS ZIJN NIET VOLLEDIG.

1	VERMOEDLIJK MUNITIEBUNKERS.
2	6 BETONNEN STELLINGEN VOOR LUCHT-DOELGESCHUT EN EENIGE BARAKKEN.
3	4 OPSTELLINGEN VOOR LUCHTDOELGESCHUT.
4	ALS N° 2, DOCH 7 OPSTELLINGEN.
5	ALS N° 2, DOCH 3 OPSTELLINGEN.
6	3 BETONNEN ONDERKOMENS, WAAROP STELLINGEN VOOR LUCHTDOELGESCHUT.
7	4 GECAMOUFLEERDE TORENS.
8	PARK MET ± 10 VOERTUIGLOODSEN.
9	BARAKKENKAMP MET MUNITIE-OPSLAGPLAATSEN.
10	BOSCHGEDEELTE MET MEERDERE MUNITIEBUNKERS (BRAND- EN BRYSAANTBOMMEN).
11	4 HOUTEN HANGARS.
12	LOODSEN EN OPSLAGPLAATS VOOR BOUW- EN CAMOUFLEERMATERIALEN.
13	2 GECAMOUFLEERDE TORENS.
14	ALS N° 2.
P	GESCHUTSTORENS.
R	RADIO-INSTALLATIE.
+	KERKTOREN.
X	MOLEN.
+	FABRIEKSSCHOORSTEEN.
+	MITRAILLEURNEST.
5	STEENEN HANGAR.
5B	STEENEN GEBOUW.
5W	HERSTELWERKPLAATS.
0N	VLEIEGTUIGBOKSEN.
++++	PRIKKELDRAADVERSPERRING.
==	INGANG VLEIEGVELD.
////	MUNENVELD.
	VERMOEDELIJK MUNENVELD.
TTTT	BOSCHRAND.
*	ZOEKLICHT

ALLEEN BIJ 5 EN 6 BEVINDT ZICH LUCHTDOELGESCHUT, RESP. 3 ZWARE EN 3 LICHTE STUKKEN.

HET VLEGVELD WOENSDRECHT IN DE OORLOGSJAREN

Mijn bijdrage aan deze Tijding is geen verhaal door mijzelf beleefd, ik was immers nog maar een kind, maar opgetekend en samengesteld uit de mond van enkele oudere Woensdrechtenaren.

Het grootste deel hiervan komt van Janus Soffers, 84 jaar oud en nu in huize Heideduin in Hoogerheide genietend van een welverdiende rust na een leven van keihard werken, van 's morgens vroeg zodra het licht was tot 's avonds als het donker werd.

Mijn dank gaat zeker ook naar de heer M.A.J. Schoutens, hoofd Interne Zaken van de gemeente Woensdrecht, voor zijn niet aflatende medewerking in het zoeken naar gegevens over de vliegbasis Woensdrecht.

Ook heb ik, waar nodig, gegevens overgenomen uit een scriptie van kapelaan M.J. Cosijn uit Hoogerheide.

Kort voor de Duitse troepen Woensdrecht binnenvielen was het hele vliegveld zo veel mogelijk onbruikbaar gemaakt. Diepe ploegvoren waren door het terrein getrokken, oude onbruikbare karren bij de boeren in de omtrek weggehaald en her en der weggezet. Putringen en alles wat maar kon dienen om de Duitse vliegtuigen het landen te beletten, werden over het terrein verspreid. Het zou niet baten, want al heel snel was het veld in hun bezit en werden arbeiders opgeroepen om alles op te ruimen.

Ondanks het feit dat wij hen als bezetters zagen, werd er door degenen, die er al of niet gedwongen werkten, goed geld verdiend.

"Mijn broers en ik", aldus Janus, "moesten voor de Duitsers gebouwen, bunkers en vliegnesten zetten, waar we goed aan verdienden. Wij werkten in het aangenomen, dus per duizend steen en konden zodoende het dubbele, ja soms zelfs het driedubbele van het toen normale loon verdienen. We moesten er dan wel hard voor werken, van 's morgens zeven tot 's avonds zes uur. We haalden dan zestig, ja soms wel zeventig gulden in de week. We legden in die tijd met ons drieën zo'n tienduizend stenen per dag. De benodigde stenen werden geleverd door de drie plaatselijke steenfabrieken, dus

ook voor hen was het, ondanks de bezetting, toch een goede tijd. Vóór de oorlog konden ze maar weinig leveren, maar nu konden ze alle drie hun voorraden kwijt".

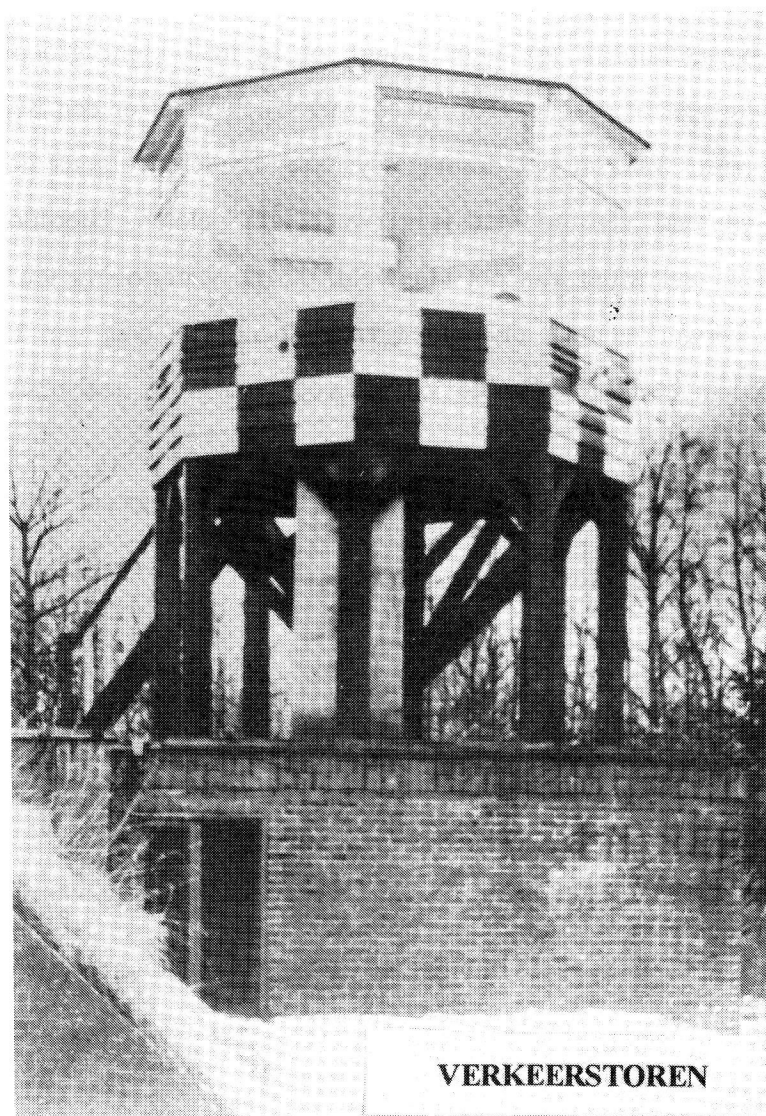
In het begin van de geallieerde aanvallen vielen er maar weinig bommen en granaten op het vliegveld zelf, maar meestentijds erbuiten, er werd kennelijk meer gericht op de afweergeschutstorens en luisterposten op de Rijzendeweg en Lindonk.

Eén van de aanvallen, die wel op het vliegveld gericht was, gebeurde op sinterklaasavond, 6 december 1942. De strooi-avond voor de Duitsers werd, volgens de scriptie van kapelaan M.J. Cosijn, uitgevoerd door een honderdtal zeer snelle Mosquito-bommenwerpers. Ze kwamen zo laag over de polders en weilanden aanvliegen, dat het net fladderende vogels boven het polderland leken, aldus bewoners uit de polders. Zelfs voor de dijken en de huizen moesten ze even stijgen. Zodoende konden ze door de Duitse waarnemingsposten niet of slechts te laat waargenomen worden, en werden de Duitsers op de hooggebouwde geschutstorens door de zo extreem laagvliegende vliegtuigen totaal verrast. Erger nog, ze zagen de snelle vliegtuigen als horzels op zich afkomen en sprongen in paniek van de torens af. Enkele vliegtuigen taxieden als het ware met hoge snelheid over het veld. Eén vliegtuig verongelukte bij dit wel zeer bijzondere experiment; onder de Duitsers vielen er vele doden en gewonden.

"Wij hadden", aldus Janus, "wel een fiets, maar op de velgen lagen draadbanden. Dit waren stukken rubber, gesneden van autobanden, die met ijzerdraad vastgemaakt werden. Het reed wel niet zo lekker, maar we konden fietsen. We moesten zelfs op een gegeven moment in Dintelsas voor de Duitsers een bunker gaan zetten, op de hoek van een dijk. Hij staat er misschien nog wel. Ik geef het je te doen, op een fiets met draadbanden".

Ondanks dat er bij de bezetter goed verdiend kon worden, steeg de afkeer van de bevolking tegen hen met de dag. Veel arbeiders zochten toch weer elders werk. Toch slaagden de Duitsers erin om rondom het vliegveld een sterke verdedigingsgordel aan te leggen van bunkers en afweergeschut. De bossen van het landgoed Cuypers (nu Mattemburgh) werden zwaar beschadigd door het aanleggen van een soldatenkamp (Wald-

lager) in het bos bij het Meeven. Hiervoor werden meer dan vijfhonderd bomen gekapt. Dit Waldlager diende om vijandelijke aanvallen vanuit het westen op het vliegveld tijdig tot staan te brengen en ter bescherming van de luisterpost bij de hoeve Lindonk. Al in het begin van 1941 werd het veld uitgebreid in de richting van de Huijbergseweg en werd dus de Zwarte Baan, de verbindingsweg tussen Hoogerheide en "het Eiland" in Huijbergen, afgesloten. In een bosperceel achter het toen nog bestaande café De Groene Papegaai werden een verkeerstoren en enkele manschappenbunkers gebouwd, en nog twee waterbuffers, kennelijk om voedselvergiftiging via het water te voorkomen. In dit, nu buiten de vliegbasis gelegen, bosperceel zijn deze bouwsels nog steeds te zien. Het perceel wordt nu door enkele leden van onze zustervereniging Namiro beheerd. Alleen de verkeerstoren is van de bunker verwijderd.



VERKEERSTOREN

Zoals uit bijgaande tekeningen en gegevens blijkt, moeten er door mensen, die op de vliegbasis werkzaam waren, gedetailleerde tekeningen en gegevens naar Engeland gestuurd zijn. Door wie deze gemaakt zijn hebben we niet kunnen achterhalen. Zo konden we nu zelfs ontdekken, dat er luisterposten en afweergeschut (ter bescherming van deze luisterposten) gebouwd waren in o.a. Waarde, bij het Heense Sas, westelijk van Steenberg, 's-Heerarendskerke, Strijen in Zuid-Holland. En dat er gewoonlijk twintig tot dertig Focke Wulff-jachtvliegtuigen op het veld aanwezig waren, maar dat er achtentachtig geborgen konden worden. De andere zouden dan in Eindhoven en Venlo ondergebracht worden.

Onder de mensen, die op het vliegveld bleven werken, moeten er enkelen zijn geweest, die "link werk" deden. Van georganiseerd verzet hebben we niets kunnen vinden. Ieder deed het dus waarschijnlijk op eigen houtje of in heel klein groepsverband, omdat niemand wist wie wel of niet te vertrouwen was. Toch moet er een bepaalde vorm van verzet geweest zijn, want in het drainage-systeem zouden, volgens de scriptie van de kapelaan, hier en daar verbindingen achterwege zijn gelaten. Hierdoor kwam bij een zware regenbui zoveel water van het vliegveld, dat de waterlozing via het Zandfort het water niet kon verwerken naar de polder, en zodoende de weg van Hoogerheide naar Bergen op Zoom in de buurt van "de Vijver" voor een groot deel blank kwam te staan en de straatstenen verzakten.

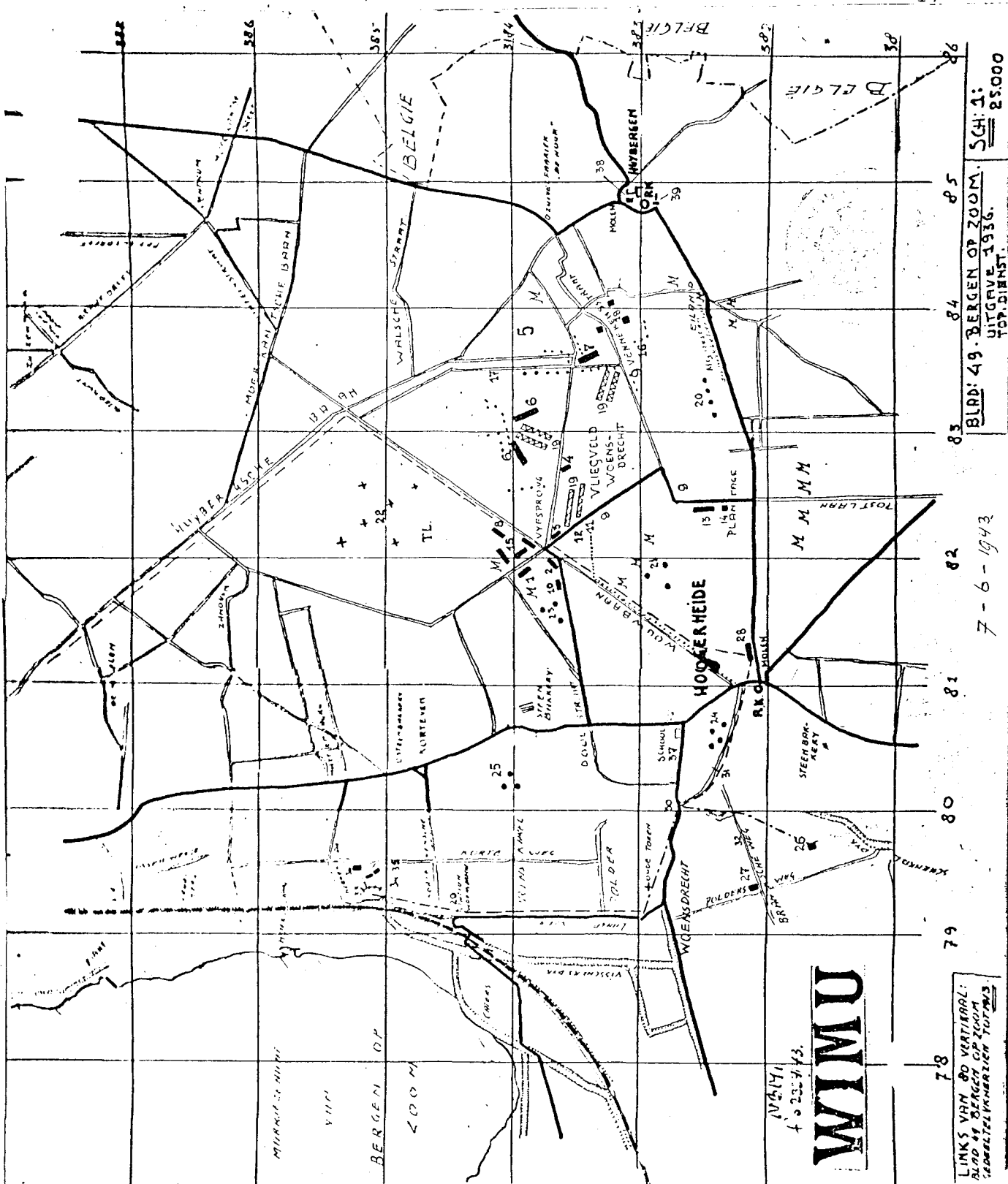
Al met al een tijd, waarvan eenieder hoopt dat deze nooit meer zal voorkomen.

Hoogerheide, juli 1994.

Adrie van Zunderd.

Referenties:

- Kaart vliegveld Woensdrecht, dd. 23-8-'44, uit het archief van het Bureau Registratie Verdedigingswerken, auteur onbekend.
- Kaart dd. 7-6-'43 + toelichtingen uit hierboven genoemd archief, auteur onbekend.
- Dagboek van kapelaan M.J. Cosijn.



BLAD: 49. BERGEN OP ZOOM. SCH: 1:
UITGAVE 1936. TOP. DIENST.
25.000

7 - 6 - 1943

WIND

LINKS VAN 80 VERTIJAAL:
BLAD 49 BERGEN OP ZOOM
GEDELTENWIJZIG TOEGES.

10/2/43
f 0 25.000

1-8. 1944. 17-2-43.
 bij de kaart vliegveld Woensdrecht.

1. krakenbarak.
2. Horatkoanarator.
3. brandweer. (op deze plaats zijn ook benzinetanks aanwezig.)
4. bevelsbunker met betonnen dak van ± 24 m. dik. er staat een lage toren op het luchtafweer.
5. munitieplafers (met grondwallen omgeven), munitie voor flak en (a era) en lichte bommen, liggen zonder meer opgestapeld.
6. hangars.
7. grote hangar, allen in gebruik voor reparatie en als er veel vliegtuigen zijn
8. machinekamer.
9. ondergrondse benzine reservoirs, telkens 2x10 000 liter (totaal dus 20 000 l)
10. reservestroombapparaat, waarbij zender in aanbouw, die verbandhoudt met telefoonbunker in de zuidpolder in verbinding staat.
11. transformator, voedingskabel takt af bij begin voo baan in dorp Hoogerheide deze door aangegeven en loopt $\frac{1}{2}$ m onder de bodem van de sloot ten zuiden van de voo baan.
12. reserve stroomapparaat (1), el/of schakelkast.
13. bauleitung.
14. tankplaats en benzineopslagplaats voor vrachtwagens.
15. barakken.
16. ten Oosten van 8 opslagplaats vaten benzine.
17. opslagplaats vaten benzine.
18. kleine hangar als boerderijtjes gecamoufleerd, voor-front er van is weg te schuiven, ieder biedt plaats voor twee vliegtuigen.
19. maal 2 startbanen van 30 bij 180 m van asfaltbeton, bij waarschuwing van uit de lucht als lichtere plekken zichtbaar, toestellen stijgen meestal onafhankelijk ervan op.
20. torens voor lichte flak $\frac{1}{2}$ 8 m hoog, met netten gecamoufleerd, momenteel slechts 2 stuks in gebruik voor geschut, op de meest westelijke staat een zoeklicht.
21. flak, 3 stukken van 3,7 cm, aangegeven met \odot , tevens zoeklicht aanwezig.
22. flak op Woensdrechtse heide, 6 stukken van $77/77$ 77 mm, aangegeven met 1 tevens ook lichter snelvuur geschut, T is telemeter, meetbasis is ± 5 m. L is luister apparaat.
23. flak, 3 stukken van 37 mm.
24. flak, 4 stukken van 37 mm, zoeklicht aanwezig, telemeter meetbasis ± 1.20 m.
25. flak, 3 stukken van 37 mm, telemeter meetbasis ± 1.20 m.
26. telefoonbunker.
 vanaf vliegveld lopen 48 telefoondraden naar de school (aangegeven met 28) in Hoogerheide. Vandaaruit gaan weer 48 draden via dorp Woensdrecht naar station Woensdrecht, waar aansluiting op de reeds aanwezige interlocale of internationale kabel.
 ----- luchtverbinding telefoon.
 ----- kabelverbinding.
 Bij 30 wordt van deze 48 draden een kabel afgetakt, die naar de telefoonbunker gaat (26). bovendien worden bij 31 nog 4 draden afgetakt voor een luchtverbinding naar de bunker 26, terwijl deze nogmaals vertakt worden bij 32, voor een verbinding van dezelfde 4 draden naar het voo verblijf 27 naar de telefoonbunker, loopt bovendien een elektrische kabel.

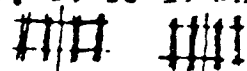
II bijlage vliegveld Woensdrecht.

de telefoonbunker is geheel ondergronds en heeft een betonnen dak van ca. 0,5 meter. maritiem smal luik. Op de bunker staat een klein gebouwtje waarop een H-vormig ding (antenne) is geplaatst.

De plaats van de bunker is toen deze gemaakt moest worden zeer nauwkeurig bepaald.

Vanaf 22 loopt ook een aansluiting per kabel van de 48 draden naar de zenderinstallatie op Lindont.

33. Dit is de antenne ervan, zeer goed zichtbaar, temeer door de hoge ligging. De antenne draden lopen in een betonnen goot, het geheel is verstelbaar.



— eenen naar links en rechts verstelbaar.
— betonnen goot, is enigzins rond.

34 en 35 zijn de eigenlijke zendergebouwen.

36, verblijf van het aanwezige personeel, ziet eruit als een landhuis, verdere bijzonderheden van het vliegveld.

Op de met * aangegeven plaatsen op het veld staan z.v. vliegtuignesten. Het merendiel hiervan kan een toestel bevatten, de nesten in de 20 hoek van het veld kunnen 2 vliegtuigen bevatten. Ze bestaan uit een stenen muur van 45 cm dik en een houten dak. Aan de voorkant houten schuifdeuren.

Gewoonlijk zijn er 20 a 30 jachtvliegtuigen aanwezig (Focke Wulf); in 1940 kunnen er 88 geborgen worden. Soms kunnen er van de aanwezige toestellen ook gebruikt worden als nachtjagers. Deze gaan dan 's avonds naar Eindhoven of Venlo.

Op de torens van Hoogerheide en Hulbergen bij de molens daar is obstakelverlichting aangebracht.

De volgende luisterposten staan in rechte strekking verbinding met het vliegveld Woensdrecht.

a. een post in de hoek van de dijk ten westen van de haven van Waarde. (Z)

b. Bij het Heene sas (d.i. ten W. van Steenberg) eveneens in de bocht van de dijk.

c. nabij 'sheerarendskerkje tussen de spoorlijn en de lokale spoorlijn.

d. ten N.W. van Strijen (Z. Holl. eil.) 20 m ten O. van de sluis.

de sterkte van elk der posten is ca. 12 man, die bovendien beschikken over een paar lichte mitrailleurs.

Het commando van flak en zoeklichten is ondergebracht in de school van Woensdrecht, op de kaart aangegeven met 37.

behalve de reeds vermelde 48 draden, komt langs de Huybergse laan via Wouw baan naar het vliegveld vanaf Bergen op Zoom een boven grondse leiding van

20 draden (op de kaart aangegeven met -----)

de gebouwen van de R.K. jongensschool te Huybergen (op de kaart gemerkt

38 en 39) zijn door de weermacht in gebruik. Momenteel zitten er ca. 300 man van de Luftwaffe in, in totaal kunnen er ruim 1000 worden ondergebracht.

de plaatsen aangegeven met M zijn mijnenvelden.

de breedte is meestal ongeveer 30 m.

ze zijn gelegd volgens tekening volgende blad

Verder staan getekend de opstellingen voor stukken flak van 77 en 37 mm.

beiden zijn gemaakt van betonnen gietstukken waarin zand en aan de buitenwand omgeven door een aarden omwalling.

Mochten er onder de lezers personen zijn, die ons kunnen helpen bij het oplossen van de vragen: - wie maakte deze kaart met toelichtingen?
- met welk doel?

Wilt u dan contact opnemen met de heer A.C. van Zunderd, tel. 01646-13577.

PUTSE OORLOGSHERINNERINGEN.

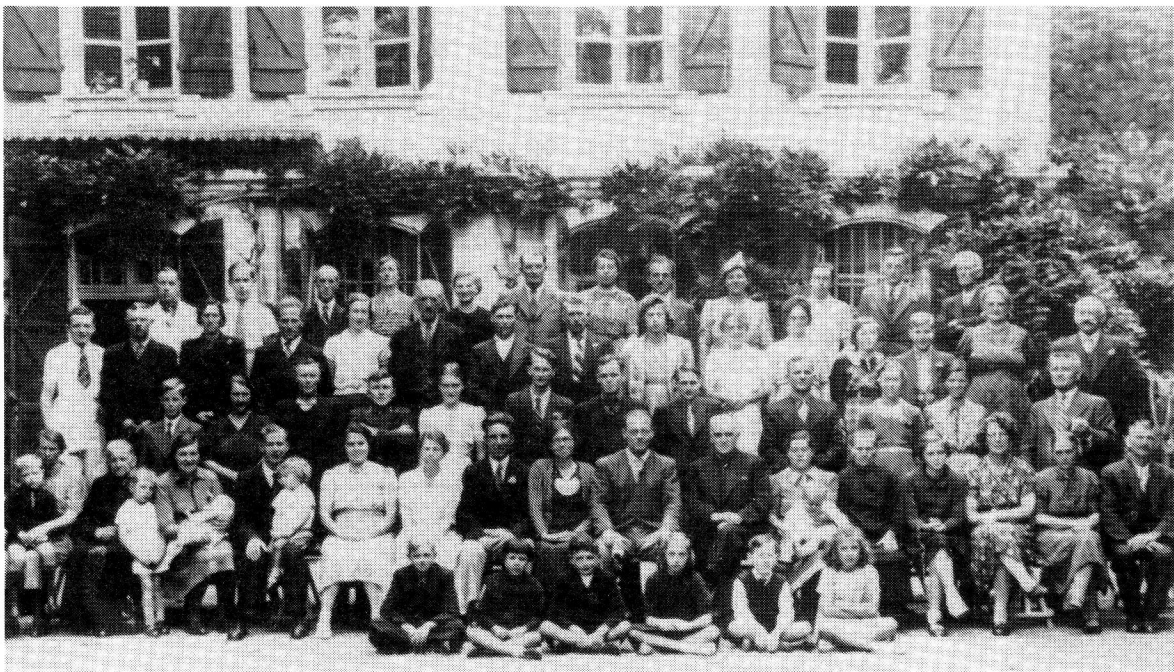
De vlucht in 1940.

De mensen van Putte moesten op 11 mei 1940, in opdracht van de Franse militairen, op de vlucht voor de oprukkende Duitsers. Vele Puttenaren gingen, onder leiding van pastoor Wolters, naar Merksem, anderen naar elders.

Tijdens de vlucht werd een kind geboren, n.l. Marietje Langenberg. Men vluchtte per vrachtauto, kar en met de fiets. Zo ging een groep per fiets richting Zeeuws-Vlaanderen. Hoofdonderwijzer Aug. Verdonck is onderweg overleden. Vermoedelijk gebeurde dat in Lillo (B).

Alouis Mertens was het eerste oorlogsslachtoffer in Putte. Hij werd op 11 mei 1940 op zijn boerderij in de Putsestraat neergeschoten.

Een groep Puttenaren kwam terecht in Toulouse, Zuid-Frankrijk. Het vervoer ging per vrachtauto van o.a. houthandel Tiest Hoendervangers. Anderen met de vrachtauto van kolenhandel Cees Ceelen. Weer anderen met de vrachtauto van fouragehandel Pol Peeters. De vlucht naar Toulouse begon op 11 mei en de terugkeer was op 28 augustus 1940. (Zie onderstaande foto met namen.)



Bij thuiskomst moesten zij ervaren, dat hun mooie, sfeervolle parochiekerk door de Fransen in brand was gezet. Vanaf de grens waren aan beide zijden van de straat vele huizen verwoest.

De pastorie werd door de Duitsers gevorderd. De pastoor heeft toen gewoond bij de wed. Leys-Withagen, naast de kerk.

Groep vluchtelingen te Lafacette, bij Toulouse.

(allen afkomstig uit Putte, tenzij anders vermeld.)

zittend op de voorgrond v.l.n.r.:

kinderen Renee Jansen; Maria Jansen; Jan Stoop, Kalmthout; Martha Verkuil; Rinus Verkooyen, Breda; Gerarda Verkuil.

Eerste rij v.l.n.r.:

kind op schoot Petrus Verkuil; de moeder Phelomena Verkuil-Wijgers; Melanie Peeters-Jacobs; kind Marcel Verkuil; de moeder Leonie Verkuil-Gijsen; op schoot Sylvain Verkuil; Gerardus Verkuil; kind op schoot Robert Verkuil; Marie Theeuwis-Verbiest; zuster Brandsma, Breda (?); Petrus Theeuwis; mevr. van de Ven-Binck, vrouw van de burgemeester; "de consul", boekhouder bij Philips, Eindhoven; burgemeester Frans v.d. Ven; Wies van Hoof-van Put; kind op schoot Willy van Hoof; Trees van Put-van Bouwel; Mientje v.d. Ven; Mevr. Verkooyen, Breda; Roos Guns-Hendriks; Wilhelmus Guns.

Tweede rij v.l.n.r.:

Jan Verkooyen, Breda; Pietje van Elden; Jan van Elden, Breda; Frans van Put; Betsie v.d. Ven; Piet Guns; Rudie v.d. Ven; Janus Suykerbuyk; Piet van Hoof; Annie Verkooyen, Breda; onbekend; de heer Mol, Breda.

Derde rij v.l.n.r.:

Belgische kok; Kees Jansen; Corn. Jansen-van Keulen; Piet Koevoets; Maria Koevoets-Verkuil; Jef Verkuil; Louis Govers; Tiest van Beek; Phil Verkuil; Jaantje Suykerbuyk-Danen; Sjan van Linden-Guns; Henriët v.d. Ven; Levin Verkuil; Madam Stoop, Kalmthout; Franse boer.

Vierde rij v.l.n.r.:

Belgische kok, Frans; Belgische kok, onbekend, onbekend, Breda; Josephin Peeters; Madam Stoop, Kalmthout; Pol Peeters; Leonie Peeters-V.d. Wijngaard. Verder nog vijf personen, waarvan de eerste een jood was.

ONDERGEDOKEN

Geduldig noteerde Marie Bastiaanse, tijdens de bezoeken aan de mensen in het bejaardentehuis "Beukenhof" te Putte, de beknopt weergegeven, ervaringen uit de oorlogsjaren van mevr. L Govers-Bogers en de heer L. Sebrechts.

Wij beginnen met het verhaal van mevr. Govers.

In de mobilisatietijd is ook haar man opgeroepen voor militaire dienst, en heeft in de Peel, aan de gevechten deelgenomen. Na de capitulatie is hij naar huis gekomen, maar hij bleef dienstplichtig. (schijnbaar herkenbaar aan een wit lintje, dat hij droeg.)

Hij gaf geen gehoor aan het Duitse gezag en werd op een nacht van zijn bed gelicht, en naar Duitsland getransporteerd, om er te werken.

Toen hij met vakantie mocht komen, is hij niet teruggekeerd en ondergedoken.

Eerst sliep hij 's nachts buiten, o.a. op de Joodse begraafplaats, en is toen ondergedoken bij de familie van Linden.

Mevrouw Govers is in de meidagen van '40, met haar zontje Antoine, naar haar ouderlijk huis in Ossendrecht gegaan, omdat de bevolking van Ossendrecht niet heeft moeten vluchten.

Haar man kwam sporadisch thuis. Niemand mocht weten waar hij was, en gedurende de hele oorlog moest zij volhouden, dat zij helemaal niet wist waar hij verbleef. Regelmatig deden de Duitsers en de N.S.B. een inval, maar zij hield vol geen post te ontvangen, omdat hij zogenaamd niet kon schrijven. Ook spraken veel mensen, die het overigens niet kwaad bedoelden, met haar over het verblijf van haar man, en ook aan hen kon ze de waarheid niet prijsgeven.

In de tussentijd was zij genoodzaakt, om voor zichzelf en haar kind te gaan werken. In die tijd waren er geen, of nauwelijks, sociale voorzieningen.

Het verhaal van de heer Sebrechts:

In 1939 werd hij opgeroepen voor militaire dienst en in De Peel gestationeerd.

Na de capitulatie keerde hij lopend en fietsend terug naar zijn huis in Putte.

Aan de grens in Putte trof hij de enorme ravage aan van de explosies die hadden plaatsgevonden, bij het opblazen van de grens.

Mensen waren er praktisch niet in Putte. Ook zijn gezin niet.

Omdat hij nog militair was, vluchtte hij, (alleen) weer te voet en op de fiets, weg uit Putte, naar Sas van Gent, en daarna met een bekende (Mus Feyen) op een vrachtauto naar Frankrijk. Zij kwamen in Calais terecht. Daar werden zij met vele andere militairen krijgsgevangen gemaakt, en op een Franse boot ondergebracht.

Tot zijn geluk wist hij van boord te vluchten, want de boot werd heftig beschoten en gebombardeerd door de Duitsers, waarbij veel slachtoffers vielen.

Een kameraad (Jac. Bakx) ging als Rode Kruismilitair nog terug naar de boot, doch zijn hulp was overbodig.

Met een groepje militairen zijn ze terug op weg naar huis gegaan. Hijzelf had een fiets van Belgische militairen gekregen.

Onderweg sliepen ze in de bossen en vermeden de grote wegen. De hele oorlog heeft hij zich schuil gehouden. Bij een inval thuis, zei zijn vrouw, dat hij op het vliegveld werkte. Hij en zijn gezin hadden hierdoor verder geen last meer met de Duitsers en N.S.B. en na verloop van tijd is hij weer thuis gaan wonen.

Putte, augustus 1994.

Marie Bastiaanse.

MEIDAGEN IN 1940

Op 6 oktober is het 50 jaar geleden dat Putte door de Canadezen bevrijd werd van de Duitse bezetters. Putte heeft na 50 jaar een monument opgericht om hen te gedenken, die hun leven gaven voor onze bevrijding.

Naar aanleiding van dit gebeuren wordt er nu, meer dan andere jaren, aandacht aan gegeven. Ook de verdere Zuidwesthoek is in die oktobermaand bevrijd.

De Heemkundekring gaat daarom ook een Tijding uitgeven over de oorlogsperiode.

Ik wil graag meewerken met dit artikel dat deels herinneringen zijn, maar waarvan een groot gedeelte is gehaald uit het dagboek, dat de heer G. Middag in die periode heeft geschreven.

Deze begint zijn dagboek op 1 maart 1940, de eerste dag dat hij in dienst trad bij de Fa. Gebr. van Niftrik en hij in pension ging bij de Fam. v.d. Giesen in Hotel "Cosmopolite". Hij zal met deze familie nog vele avonturen meemaken o.a. zijn vlucht naar St. Omer in Frankrijk met de wagen van P. Peeters, zoals later uit zijn dagboek blijkt.

Putte ligt op de grens van twee landen met een landsgrens, die midden over de straat loopt. Men heeft hier dus altijd te maken met twee verschillende overheden. In oorlogstijd was dat niet altijd even gemakkelijk. Aan de ene kant van de straat lag het Leempad, dat nu Canadalaan heet, en aan de andere kant was het Rusland, nu Grensstraat geheten. Midden over deze beide straten was een prikkeldraadversperring aangebracht.

Toen in april 1940 Duitsland Denemarken binnenviel werd het hier aan de grens al wat onrustiger, wel bleven wij neutraal. Maar in hoeverre kon men van Duitsland op aan? Aan de Nederlandse zijde was alleen het grenspersoneel wat versterkt. Op Belgisch gebied van Putte had men putten gegraven en die had men gevuld met dynamiet. In Belgisch Putte had men het antitankkanaal, de Vaart genoemd, aan de Driehoek. Deze putten lagen dicht tegen de grens aan. België had ook een grote troepenmacht aan de Noordelijke verdedigingslinie, het Albertkanaal, liggen.

In de week voor 10 mei werden in Nederland alle verloven van de militairen ingetrokken en werden hier ook maatregelen getroffen.

Op de morgen van 10 mei omstreeks 05.00 uur kwamen vele vreemde motoren langs de grens en vlogen vreemde vliegtuigen over ons heen. Ook werden er luchtgevechten geleverd tussen Belgische en Duitse vliegtuigen.

Het ANP vermeldde dat in de nacht van 9 op 10 mei de Duitsers de Nederlandse grens waren overgestoken en dat wij in oorlog waren met Duitsland.

In Putte werden in allerijl versperringen gedicht en werden op de weg naar Bergen op Zoom een stuk of 10 versperringen aangebracht. Even buiten Putte lagen bommen over de weg. Een dicht bijstaand huis was zwaar beschadigd. Later op de dag zijn deze versperringen weer opgeruimd. Waarom de versperringen werden aangebracht is nooit opgehelderd.

Nederland had de hulp van Frankrijk en Engeland ingeroepen en tegen 6 uur 's avonds kwam de eerste Franse motor met zijspan hier aan. De berijders werden toegejuicht, kregen koffie aan de grens en reden toen door richting Bergen op Zoom. Later in de avond kwamen de eerste Franse troepen aan met autobussen. De mensen stonden langs de straat en riepen "Vive la France".

's Avonds moest er verduisterd worden, maar dat was niet gemakkelijk. Men had nog maar weinig geoefend.

's Nachts werd er nog met Belgisch luchtafweer geschoten en zo kwam er een einde aan de eerste bewogen oorlogsdag.

Zaterdag 11 mei.

Meer Duitse vliegtuigen vlogen laag over en schoten op alles wat bewoog. Het was gevaarlijk buiten. Ze zochten naar het Belgisch afweergeschut en militaire stellingen. De mensen hadden hier en daar schuilkelders gemaakt voor dekking en verbleven daarin.

Door de straten trokken Franse troepen te voet en in autobussen. Vele Nederlanders, die in België verbleven en door de oorlog waren verrast, probeerden nog hun woonplaatsen te bereiken. Zij kwamen te voet naar de bus in Nederland, want de Belgische tram reed maar tot aan het verdedigingskanaal.(de vaart bij de "Driehoek".) De bevol-

king probeerde nog iets te verdienen door het dragen van de koffers van deze mensen. Omdat er veel Franse troepen passeerden, werd het Duitse vliegverkeer ook intensiever. Kwamen zij aanvliegen dan hoorde je roepen "Dekken! Dekken!". Ook hoorde je het toetertje van de luchtbeschermingsdienst, want een sirene hadden we nog niet. Een lid van de luchtbeschermingsdienst was hiervoor aangewezen. Hij reed al toeterend met zijn fiets door het dorp, maar voor hij rond geweest was, was het vliegtuig al lang verdwenen. Trouwens, "dekking" roepen ging veel sneller. Iedereen ging dan naar binnen, ook de Franse soldaten, die door het dorp trokken.

Het was eigenlijk al van vrijdagavond verboden om op straat te komen. De boodschappen zouden door leden van de luchtbeschermingsdienst gedaan worden. In de namiddag kwamen we zonder stroom te zitten. Een onderstation van de PNEM was getroffen. Ook hadden we nog een parachutistenjacht gehad. Ze meenden dat ze neergedaald waren in de bossen van Meurisse. Belgische soldaten en marechaussees vlogen er op af maar vonden niets, ze waren neergedaald in Kapellen en zijn daar door Belgische soldaten de keel afgesneden.

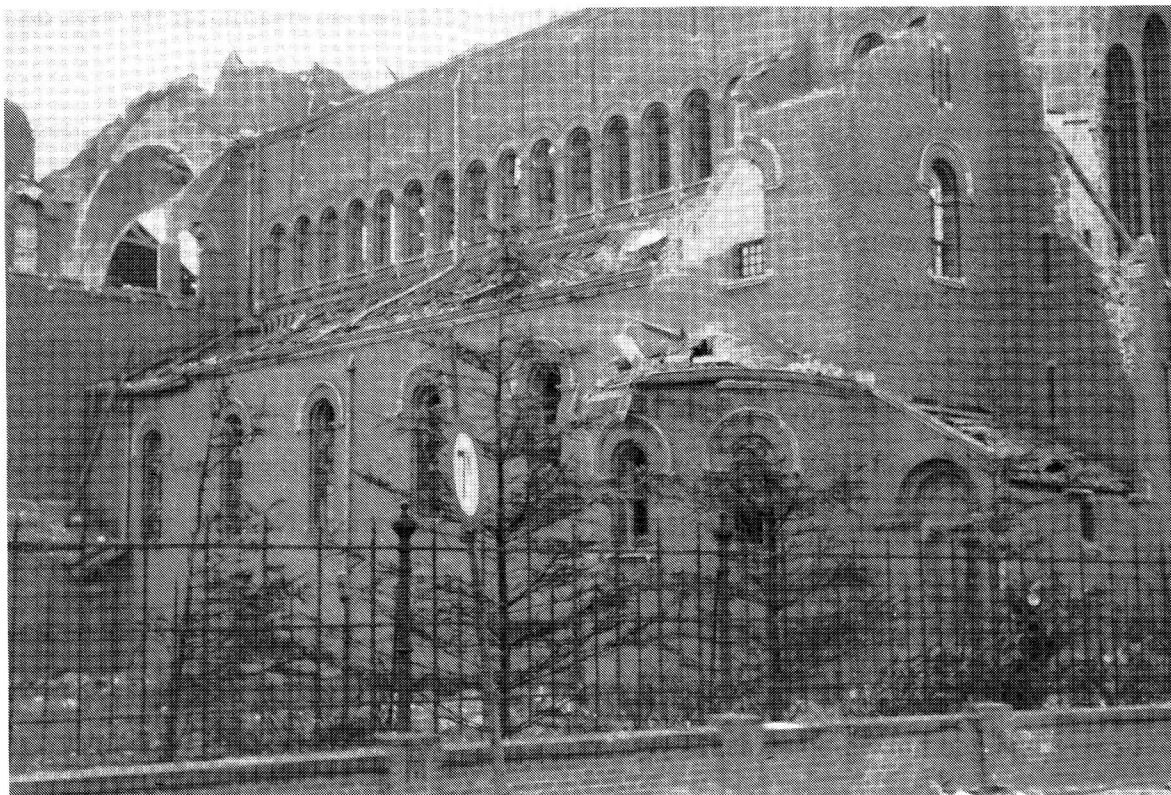
Zondag 12 mei

's Morgens was het zeer rustig. We dachten dat we weer op straat konden gaan. Afdelingen van de Marechaussees kwamen uit de Peel terug en trokken voorbij. Toen kwamen de Duitsers weer met vliegtuigen zeer laag overvliegen. Eén kwam op nog geen 30 meter overvliegen. Later kwamen weer de Franse bussen met soldaten terug en deze werden door de vliegtuigen beschoten. Er trokken ook Franse soldaten, die er zeer vermoeid uitzagen, door het dorp. Iedereen zat in huizen en kelders weggedoken. Je kon daarin zelfs de mitrailleurs horen ratelen. De Duitsers gooiden bommen af. Alles voelde je trillen. Het was een onzekere toestand. Als er een kleine pauze was, kwam iedereen weer te voorschijn, om even later weer dekking te zoeken. 's Middags werd het voorste verdedigingskanaal aangevallen, doch er was geen noemenswaardige schade. 's Avonds deed het gerucht de ronde dat men de dynamietputten op Belgisch gebied zou laten springen. Iedereen, die in de buurt woonde, pakte de koffers en trok weg. Maar er gebeurde niets.

Maandag 13 mei

In de afgelopen nacht is er weer vrij veel geschoten door het luchtdoelgeschut. Duitsers rukten op, de Fransen trokken terug. De Nederlandse militairen, die aan de grens in Putte lagen, maakten zich klaar om te vertrekken richting Antwerpen. Later kwamen de Fransen weer opzetten. In de voormiddag kwam het bevel dat Belgisch Putte moest worden ontruimd. Daar maakten de Franse soldaten dankbaar gebruik van. Nauwelijks waren de mensen weg, of de Fransen gingen de huizen binnen, die niet goed waren afgesloten, en plunderden deze. Op de middag werden we gewaarschuwd dat de Belgen de kerk zouden laten springen. Iedereen ging in de kelders en na een kwartier hoorden we harde knallen. Vanaf het Rusland konden we zien wat er nog van de Belgische kerk over was. Men had dit gedaan om de Duitse vliegtuigen het richtpunt te ontnemen.

De Fransen wilden de Hollandse kerk ook al laten springen, maar dat ging niet door. De huizen, die in de omgeving van de Belgische kerk stonden, waren beschadigd, maar de Franse soldaten konden nog makkelijker de huizen plunderen. Vooral drank was gewild. De ransels puilden uit en overal lagen lege flessen. Zo waren de twee Pinksterdagen voorbijgegaan.



De kerk te Belgisch-Putte, welke op 13 mei 1940, Eerste Pinksterdag, vernield werd

Dinsdag 14 mei

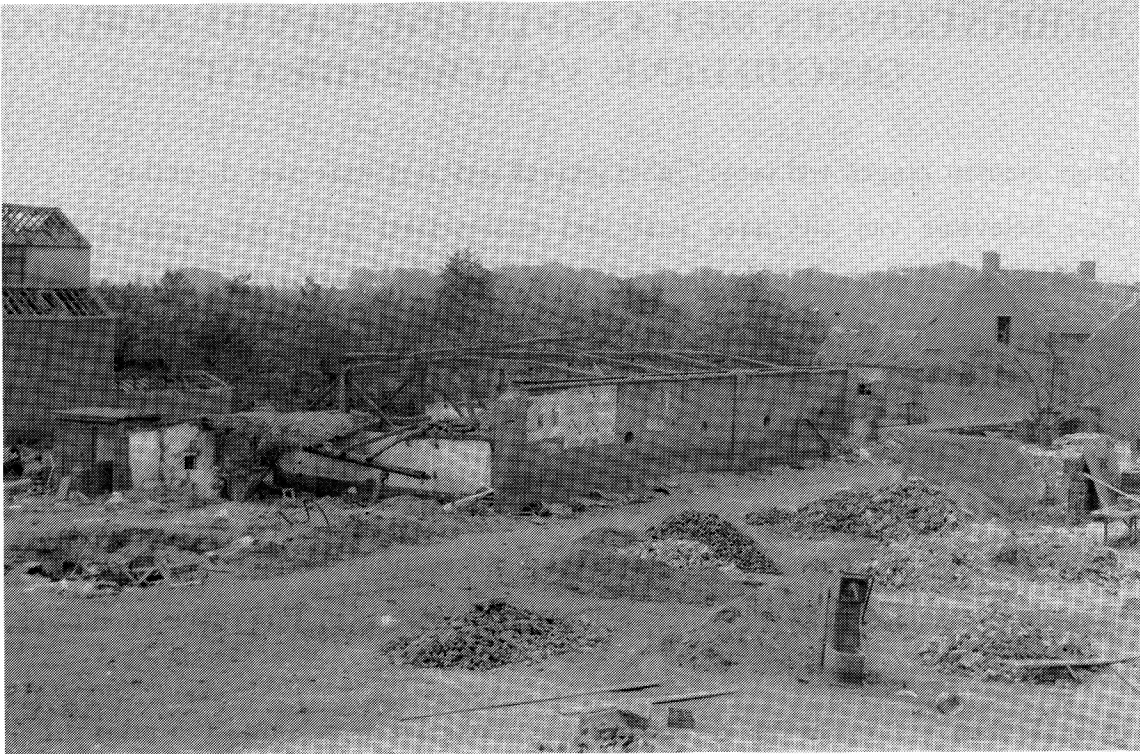
Deze dag begon met slechts nieuws. Ook wij moesten vluchten. Om 5 uur was het bevel aan de burgemeester gegeven en om 8 uur aan de bevolking bekend gemaakt. Het bevel kwam van Franse officieren. Pol Peeters zou om half zes vertrekken en zou nog wat mensen kunnen meenemen. De Familie v.d. Giesen en de heer Middag pakten hun koffers en gingen mee. Er zouden nog drie wagens vertrekken, bestuurd door F.van Beeck, C.Ceelen en Hoendervangers. Zij moesten omrijden over Berendrecht, want de weg naar Antwerpen was bij de Vaart (verdedigingskanaal) afgesloten. De Putse vluchtelingen gingen richting St Niklaas en onderweg wachtten zij op de andere drie wagens, die uit Putte vertrokken waren. Op de wagen van F.van Beeck zat de burgemeester met zijn gezin en de Commandant Luchtbescherming, die ook al was weggegaan. 's Morgens hadden zij afgesproken om ergens in Vlaanderen te blijven. Nu werd besloten om naar de Franse grens te rijden. F. van Beeck zou de anderen naar Zeeuws-Vlaanderen brengen en dan proberen terug te rijden, om nog meer mensen op te halen. De andere drie reden naar Moeskroen en zijn daarna doorgereden tot aan St.Omar in Frankrijk. Daar zijn enkelen gebleven en anderen zijn verdergegaan. De Fam v.d.Giesen en de heer Middag zijn tot 3 juni in St.Omar gebleven en daarna op de fiets de 6e juni teruggekomen. Enkele wagens zijn nog tot Toulouse gereden.

De meeste mensen zijn met pastoor Wolters naar Merksem, bij Antwerpen, gegaan, waar ze in een school verbleven. Na 3 dagen mochten enkele mensen terug om het achtergebleven vee te verzorgen.

Toen zij 's avonds terugkeerden in Merksem, vertelden zij hoe ze Putte hadden teruggezien. Er was een groot gat geslagen bij de grens door de dynamietputten, die de Belgen hadden laten springen. Alle huizen aan de grens waren verwoest en alle andere huizen hadden veel schade en waren geplunderd. Het R.K. kerkgebouw was in brand gestoken en de toren was opgeblazen door Franse soldaten. Na acht tot tien dagen mochten de mensen weer terug naar huis.

Teruggekomen werd met man en macht het grote gat gedicht en ging men puin ruimen en de verwoeste huizen afbreken. De meeste huizen zijn in 1941 weer opgebouwd en de beschadigde huizen opgeknapt.

Ik wil de heer G.Middag bedanken voor het gebruik van zijn dagboek en de vele foto's.



Beeld van de verwoestingen op 13 mei, veroorzaakt door de z.g. dynamietputten



.....en toen was er weer een grens met "pinnekesdraad"

Putte, augustus 1994.

Jeannette van de Berg-Buijs.

HERINNERINGEN MET AANVULLING VAN DE OORLOGS- GESCHIEDENIS VAN OSSENDRECHT

Jonge mensen zeggen wel eens: "Jullie gesprek gaat nog vaak over de oorlog".

Deze belevenis van vijf jaren heeft een onuitwisbaar beeld achtergelaten. Wij, als kinderen, zagen tweemaal de frontlinie door ons dorp gaan, met daartussen ruim vier jaar bezetting.

In 1937, net toen Nederland zich langzaam losworstelde uit de crisis van de dertiger jaren, leek het getij zich ten goede te keren. Het Volk, en dus ook wij als schooljeugd, vierde feest bij het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard. Optocht en wedstrijd, oranje sjerpen en petjes, ballonnen, vuurwerk en film, dans en muziek; de vreugde en eensgezindheid waren groot.

In 1938, toen 's morgens om elf uur met veel kloggelui de geboorte van prinses Beatrix werd aangekondigd, kwam er opnieuw een feeststemming over Nederland. Van de grote ommekeer in Duitsland hadden wij, als kinderen, zeker nog geen besef. Dit begon te dagen in 1939 met de afkondiging van de mobilisatie.



Nederlandse militairen gefotografeerd in het "padje" van café de Pluim te Ossendrecht

In Ossendrecht moesten ook soldaten worden gelegerd. Zij werden ondergebracht in diverse cafés en zaaltjes. Deze geüniformeerde mannen waren een hele belevenis voor de schooljeugd. Iedere avond om half zes was er op het Hondseind de ceremoniële aflossing van de wacht.

Het "padje" bij de molen werd afgesloten en daar werden loopgraven aangelegd. Op de Aanwas plaatste men toen de zo genoemde aspergeversperringen. Deze staven konden, vanuit een ruimte onder de weg, ruim een meter omhooggedraaid worden, ter afsluiting van de weg voor het verkeer. Men dacht weer, zoals in de oorlog 1914-1918, dat Nederland neutraal zou blijven. Dus had een goede grensbewaking voorrang.

Schoolles

Wij zaten in de klas bij meester van der Ouderaa. De lesjes aardrijkskunde en geschiedenis mondden meestal uit in een gesprek over de toestand in Europa op dat moment. Bang moesten we niet zijn, zei hij. Nederland had, zowel aan oost als west, een grote waakhond achter de deur. Hiermee doelend op Duitsland en Engeland. Beide zouden zich wel driemaal bedenken om ons land binnen te vallen. Intussen werden door de meester diverse namen, die wij niet kenden, toegevoegd aan de geschiedenis, zoals Adolf Hitler, Musolini, Von Ribbentrop, Chamberlain en Daladier.

Met de aanleg van de vestingwerken, zoals de Siegfriedlinie (de westwal in Duitsland) en de Maginotlinie aan de oostkant van Frankrijk, zou Nederland zeker buiten schot blijven.

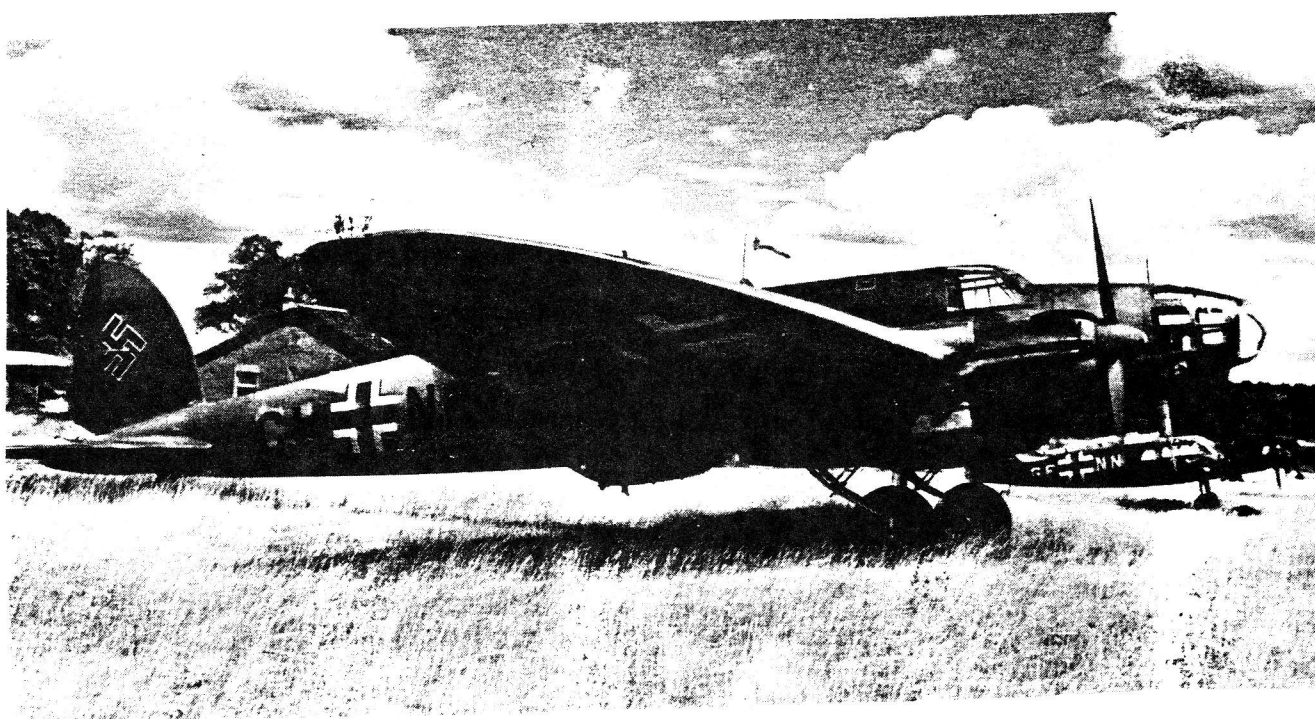
Oorlog

Wij hadden thuis een distributieradio. Zo eentje met maar enkele zenders. Daarop hoorden we, op 10 mei 1940, 's morgens om zeven uur, dat de oorlog was uitgebroken. Duitse troepen hadden de Nederlandse grens overschreden. Direct al kwamen mensen op straat bijeen, om zoveel mogelijk nieuws op te vangen. Natuurlijk ging de aandacht ook uit naar de Ossendrechtaren, die ergens in ons land waren gelegerd. De soldaten hier moesten met de meeste spoed vertrekken naar het front. Ook de hulppolitie moest vertrekken. Documenten werden verbrand, of in kisten in de grond gestopt. Enkele gemeente-ambtenaren liepen door het dorp en maanden de mensen aan een schuilkelder te

bouwen. Tot laat in de avond dromde men samen. Er werd ook gesproken over de verschrikkingen van 1914-1918.

Op 11 mei kwamen de Franse soldaten ons te hulp. Hier ter plaatse ging dat via de Putseweg en over de Aanwas. Met hun rollend materiaal, nog vanuit de vorige oorlog, ging het richting Moerdijk. Moesten ze daarmee de Duitsers stoppen?

Op 12 mei zijn we getuige van een luchtgevecht tussen Franse jagers en Duitse bommenwerpers. Een Duitse Heinkel-bommenwerper stortte neer in de polder bij de Maireberg. Het serieplaatje van het toen éénjarige vliegtuig is eronder geplaatst



De Heinkel He-111 was een tweemotorige, geheel metalen laagdekker.

Spanwijdte: 22,60 m.

Lengte: 16,40 m.

Startgewicht: 11.300 kg.

Bewapening: 1 20 mm. kanon

5 7,5 mm. mach. gew.

Bezetting: 4-6 pers.

Aantal geproduceerd: 6460

Ook vielen er bommen bij wachtpost 19 aan de Zeeuwseweg.

Later op de dag zagen we enkele soldaten vanuit uit de Peel, die teruggeslagen waren. Zij moesten hergroeperen in Huijbergen.

Piet Kil en Jan v.d. Eijnden leenden vlug een fiets en kwamen bij hun gezin in Ossendrecht even afscheid nemen. Snel terug en opnieuw front maken tegen de vijand. Dat beloofde niet veel goeds.

De meeste mensen hadden gehoor gegeven een schuilkelder gebouwd. Van enkelen weet ik, dat ze de voorraad varkensvlees, in een gesloten kist, in de grond stopten. Ook zocht men voor het geld een "veilige" plaats. De angst voor plunderen en het afvoeren van jonge mannen was groot. Enkele van deze mensen waren zo in paniek, dat ze met de Franse troepen mee wilden vluchten. Maar dat werd niet toegestaan. In Putte lag dat waarschijnlijk anders, en vluchtten mensen massaal naar België en Frankrijk.

Het front kwam steeds dichterbij. Wij gingen met ons gezin naar mijn grootouders in de Lieve Vrouwestraat. Met wel vijftwintig mensen trachtte ieder een plaatsje te vinden in de samen gebouwde schuilkelder.

Enkele jonge mannen probeerden zich in hun huis te verstoppen. Hiervoor waren toch te weinig mogelijkheden.

De gevechten aan de Putseweg, de Duitsers tegen de Fransen, waren goed hoorbaar. Wat later werd er ook al geschoten in de Meiduin (nu kalkzandsteenfabriek).

Door een spleet in de schuilkelder zagen enkelen van ons plotseling de eerste infanteristen. Het was doodstil en de spanning was te snijden. We werden gesommeerd de schuilkelder te verlaten. Ze zochten alleen Fransen en tegen ons waren ze zeer vriendelijk. Een zucht van verlichting. De soldaten vonden het nog wel leuk, dat twee oudere mannen onder ons met hen konden praten. Zij hadden vroeger in Duitsland gewerkt.

Dit contact duurde maar kort, want vervolgens kwamen snel veel motoren met zijspan via het bospad de Lieve Vrouwestraat in en reden richting het dorp. De hele dag was er activiteit. Fransen hebben we niet meer gezien. Toch werd alles in gereedheid gebracht om de volgende nacht in de schuilkelder door te brengen. De verwachting was een tegenoffensief van de Fransen, voorafgegaan door een beschieting. Maar er gebeurde voor ons die nacht weinig. Toen de volgende dag de balans werd opgemaakt, bleek toch de kerktoren flink beschadigd, en het kerkorgel verwoest. De eerstkomende jaren moest

het zangkoor genoeg nemen met begeleiding van een harmonium.

Over de vlucht van de Putse bevolking deden de wildste geruchten de ronde.

Vijf Duitsers sneuvelden bij de Grootte Meer en werden daar begraven. Aan de Putseweg, ter hoogte van de oprijlaan, werden tijdelijk ter ruste gelegd, de Franse korporaal Jean Henri Tavernier, oud 22 jaar, en de luitenant Gabriël Edmond Paul Moffaert, oud 27 jaar. Later werden ze begraven op het kerkhof van Ossendrecht, en werd er voor deze graven zorg gedragen door jonkheer Cogels. Op 20 juli 1949 zijn ze herbegraven in Frankrijk. De vijf bij de Grootte Meer gesneuvelde Duitsers zijn later bijgezet te IJsselstein.

Het front was voorbij

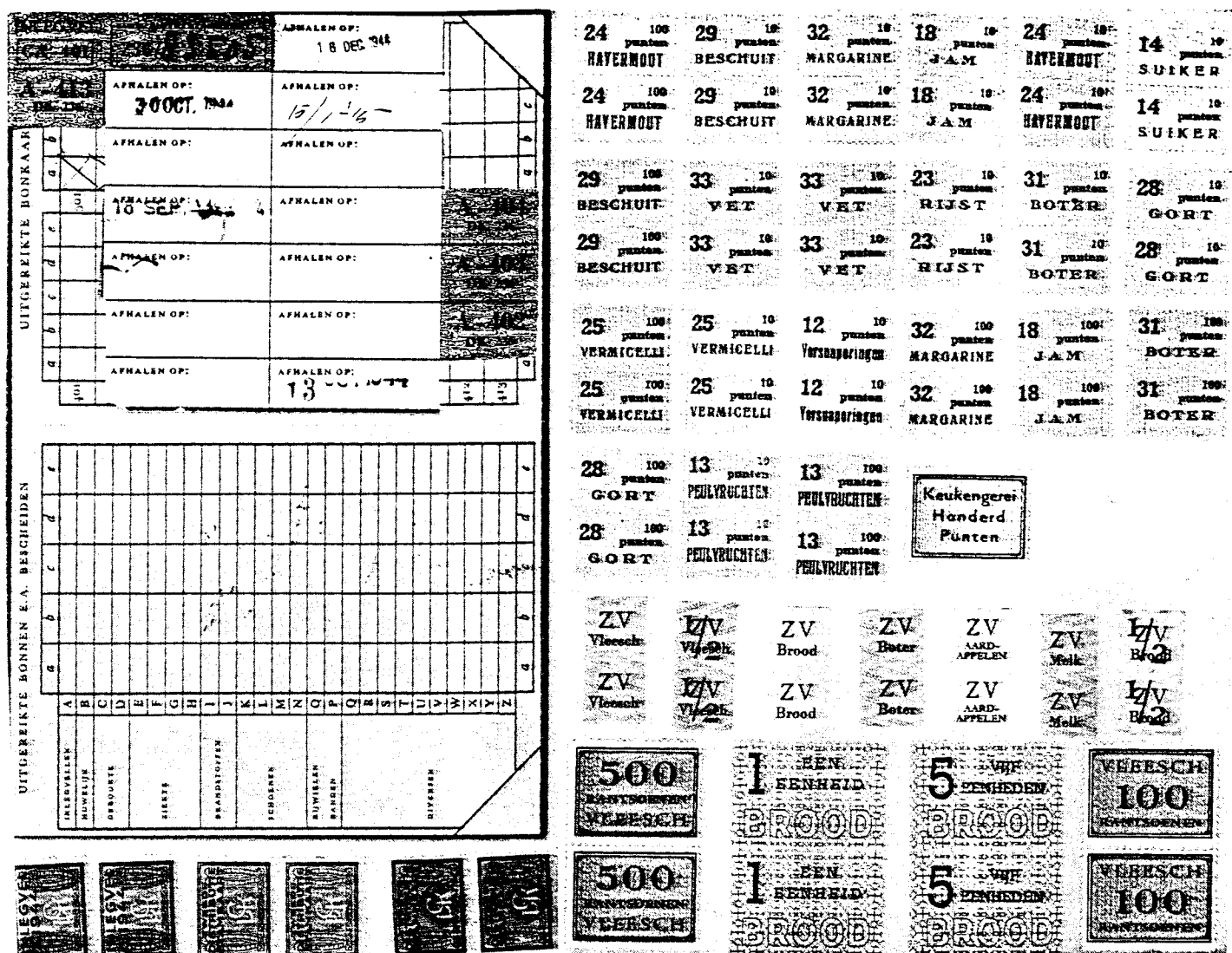
Vrij spoedig gingen wij weer naar school. De soldaten uit Ossendrecht, die krijgsgevangen waren genomen, keerden stilaan weer terug. Onder hen ook meester Verbruggen, die, met geheel kaalgeschoren hoofd, zijn plaats voor de klas weer innam.

Voorlopig vermist waren opperwachtmeester de Ridder en Piet Clarijs, beter bekend als "Piet van Nellekes". Later zou blijken, dat ze met de terugtrekkende troepen in Engeland waren gearriveerd. Beiden keerden na de oorlog weer terug naar Ossendrecht. Waarover later in dit artikel meer.

Distributie en beperking

Al vlug volgde een distributiesysteem door middel van de uitgifte van bonkaarten. Ieder lid van het gezin, man of vrouw, volwassene of kind, kreeg een aantal bonkaarten voor: o.a. brood, brandstof, kleding, snoepgoed, vlees, koffie en thee, rookartikelen, wasmiddelen, enz.. Alles werd gerantsoeneerd. Natuurlijk hadden de meeste mensen daarvoor wel wat gehamsterd. De man, die in onze gedachten, de meeste verbondenheid met het distributiekantoor had, was zangleraar Thijssen.

Gebrek aan voedsel of gebruiksmiddelen maakte de mensen vindingrijk. De clandestiene produktie van graanmolentjes zorgde ervoor dat bijna ieder gezin overging tot aankoop ervan. Siertuinen waren toen nog niet zo in, en daarom werd elk stukje grond benut voor voedselproductie. De aardappelen stonden bijna tot aan de achterdeur. Een varken, mits geregistreerd, kon worden vetgemest.



Afbeelding van bonkaarten, zoals die verspreid werden

Bij slachting was er controle en werd het beest geschat, waarna er vermindering van vleesbonnen volgde. Over het algemeen genomen kneep de controleur een oogje dicht, en was zijn tasje wat zwaarder als hij het erf verliet. Vanzelf werd er ook stiekem gemest en geslacht. Huis aan huis hield men konijnen. Regelmatig was er bij de slager een noodslachting van een paard of koe, soms oud, kreupel of gewond. Zolang de voorraad strekte kon hij aan iedereen een beperkte hoeveelheid vlees verkopen, zonder bonnen.

In de zomer en het najaar kon men bij de boeren op het veld, achtergebleven tarwe-aren en aardappelen rapen.

Of men bakte zelf brood, of er werd een zakje meel meegegeven met de bakker. Naast het zogenaamde regeringsbrood zorgde een tarwebroodje voor de nodige aanvulling.

Het botertekort, voor bakken en braden, werd opgevangen door olie, die vrijkwam bij het persen van koolzaad. Het restant, als droge stof, brandde lekker in de kachel. Zeldzamer waren de z.g. oliemachientjes die hiervoor ontworpen waren. Het perstarief was bij sommige mensen één op vier. De melk, bij de melkboer, was op de fabriek behoorlijk afgeroomd. Men noemde dat tapte- of fluitjesmelk. In het weekend kon men bij de boeren wel eens volle melk kopen. Deze werd gebruikt voor het maken van platte kaas of boter. Voor appels en peren reden we op de fiets naar Krabbendijke. Het was soms wel wegduiken voor een controleur onderweg, die alles rustig in beslag nam.

Wecken

Het steriliseren of wecken van groenten en fruit werd een ware rage. Zo ook het inleggen in Keulse potten van zuurkool, eieren in kalkwater en voorgebakken spek in het vet.

Zwartwerk

Het woord bestond toen misschien nog niet, maar het ontduiken van belasting was het zeker. Ik denk aan het steken van buntgraswortels en bospuinen voor het vervaardigen van borstels en bezems. Het werd gestoken met een aardappelriek. Regelmatig moest de smid er aan te pas komen, omdat deze rieken eigenlijk veel te zwak waren. Na heel wat experimenteren kwam er een zware riek met drie tanden en een ijzeren steel. De wortels werden van het buntgras afgekapt, gewassen, gedroogd, en via bosjes tot een pakket samengesteld. Een man uit Rotterdam kocht op bij slager "Boerke" van Loon, en aan het koppel Verbruggen/Huyps kon aangeleverd worden bij "Nottel" de Koning in de Lieve Vrouwestraat, of bij Marte Verbruggen op Calfven. Er werd goed geld verdiend. Soms was er controle door de belasting, maar dan werd er minder geleverd. Ook de opkopers moesten namen opgeven. Na de oorlog hebben nog een aantal mensen over het buntgeld belasting betaald. Alles bij elkaar zat er toch een flink stuk zwartwerk bij. Ook onderduikers maakten er gebruik van. Weer enkele anderen kropen achter het spinnewiel, en verkochten wol, voor het breien van truien en sokken.

Tewerkstelling

Nederlanders werden gedwongen om in Duitsland te gaan werken. Weigeren kon niet, wel zich voor de rest van de oorlog schuilhouden, het z.g. onderduiken.

Soms had men een geldige reden om niet te gaan en vroeg de persoon vrijstelling aan. Men kreeg een speciale "Ausweis" indien men werkzaam was in de voedselvoorziening, en niet vervangen kon worden. Evenzo gebeurde bij afkeuring of het reeds verrichten van werkzaamheden bij de Wehrmacht. Op meer vrijwillige basis kon men ook werken in Frankrijk. Van de jongste arbeidskrachten moest een aantal met veel tegenzin dienst nemen bij de Nederlandse Arbeidsdienst. Zij waren herkenbaar aan de groene uniformen. In de Zuidwesthoek kon gewerkt worden bij de Duitse Wehrmacht b.v. op het vliegveld Woensdrecht bij het bouwen van tankvallen, en later ook bij de bomenroof uit de bossen. Hiervan werden de boomstammen in de polder geplaatst, als bescherming voor eventuele landingsvliegtuigen. De lonen van bovengenoemde werken lagen veel hoger dan die van de normale arbeid hier ter plaatse.

Aanplakbiljetten en berichten

Op het postkantoor of bij het gemeentehuis verschenen tijdens de bezetting diverse aanplakbiljetten zoals:

"Wordt lid van de N.S.B."

"Meldt U aan bij de Waffen-S.S."

"Jongeren sluit U aan bij de jeugdstorm."

"Achtung, de vijand luistert mee."

"V van victorie. Duitsland wint voor Europa op alle fronten."

En ter aanmoediging van de boeren:

"Scheurt grasland."

"Nederland voedt zichzelf."

Bij cafés en openbare gelegenheden kwam te staan:

"Voor joden verboden."

Er was ook steeds berichtgeving en propaganda op de radio, zoals b.v. voor verduistering. Dat deed men als volgt met een liedje:

"s Avonds bij het licht der sterren
Kijk eens even naar de maan,
Die mij toeroept als van verre
Dat ik moet verduisteren gaan.

Verduisteren is een plicht.
Doe daarom Uw vensters dicht
En sluit ze af met de gordijnen,
Zodat geen licht meer uit kan schijnen."

Misschien leuk gebracht, maar wanneer men zich er niet aan hield, werd er direct op het licht geschoten. Het spreekt vanzelf, dat de straatlantaarns geen dienst deden.

Vliegtuigen mochten door deze algehele verduistering geen enkel richtpunt vinden. Een plaatje voor de fietslantaarn mocht enkele streepjes licht doorlaten. Het z.g. lichtgevendde plaatje werd op de jas gespeld, om botsingen in het donker te voorkomen. Een nieuw gebruiksmiddel werd de "knijpkat". Een zaklamp, die, door middel van het steeds indrukken van een klein knijparmje, wat met geluid gepaard ging, wat licht gaf in deze duisternis. Voordelen lagen hier wel, b.v. bij smokkelhandel, het verplaatsen van onderduikers en het plegen van sabotagedaden. Douane, marechaussees en burgerwachten hadden het vooral in de winter niet gemakkelijk. Daarom werd misschien ook de spertijd ingesteld. Dit hield in, dat niemand zich op straat mocht bevinden tussen 23.00 uur en 's morgens 6.00 uur. Later nog verscherpt vanaf 18.00 uur.

Inleveren radio

Er was een onderscheid tussen een distributieradio en het eigen toestel, waarop de Engelse zender kon worden ontvangen. Op dinsdag 1 juni 1943 werd in Ossendrecht verplicht gesteld dit eigen toestel in te leveren. Niet iedereen volgde dit bevel op, maar verborg hem zodanig, dat ontvangst nog steeds mogelijk bleef.

Vaak ben ik bij één van de burens 's avonds om zeven uur wezen luisteren.

Het ging ongeveer zo: een aantal keren boem-boem-boem-boem. "Hier Radio Oranje, de

stem van strijdend Nederland, in de 41-43 en 49 meterband. Goedenavond luisteraars in Oost of West, op zee, thuis of waar ook ter wereld". Dan kwamen de nieuwsberichten.

Voor België klonk het zo: "De B.B.C. spreekt tot de Belgen. Goedenavond luisteraars. Hier is eerst Jan Moetwil met enkele bijzondere boodschappen"

Door deze vreemd klinkende berichtgeving werden verzetsmensen van iets op de hoogte gebracht.

Via de distributieradio vernamen we de één na de andere overwinning van de Duitsers aan alle fronten. Ook werden er propagandafilms gedraaid bij Sjekke (v.d.) Venne.

Klokkenroof

Om het oorlogsmateriaal van de Duitsers aan te vullen moesten al het koper en brons van de mensen worden ingeleverd. Op donderdag 18 maart 1943 werden hiervoor ook de klokken uit de kerktoren verwijderd. Een verlies, en een stilte voor de parochie, die via dat geluid, de bewoners niet meer kon oproepen voor kerkelijke gebeurtenissen. De pastorie werd ontruimd en ging dienst doen als Duitse commandopost. De pastoor en de kapelaans vonden een gastvrij onderkomen bij de familie Mattheussens op de Aanwas. Ook de Broeders van Huijbergen raakten op drift en vonden via O.L.V. ter Duinen een tijdelijk onderkomen in het jongenspatronaat te Ossendrecht. Om de Duitsers in ons dorp wat te vermaken was er bijna iedere maand in één van de grotere cafés een feestavond, met rijke maaltijd, drank en veel gezang.

De luchtbescherming en beveiliging

Om hieraan gestalte te geven werd overal, en dus ook hier, een commandant aangesteld. Ossendrecht werd verdeeld in vijf wijken, met daarin groepshoofden en vervolgens een blokhoofd met vervanger. Ook de dokter, met een aantal helpers, werd aan het geheel toegevoegd. In iedere wijk werden mensen aangewezen als hulpverlener, indien dit door oorlogsomstandigheden noodzakelijk zou zijn.

Achter in de Lieve Vrouwestraat was voor de burgerluchtvaart, links bovenop de Grote Koepel, een draaibaar houten huisje geplaatst met telefoon.

Steeds meer bommenwerpers vlogen over onze streek richting Duitsland. Ze werden bestookt door afweergeschut, dat opgesteld was bij Jagersrust en over de grens in

België, waar ook gewerkt werd met zoeklichten. Door het motorgeronk, afweergeschut en het vallen van uit elkaar gespatte granaten werd de nachtrust danig verstoord. Hoeveel er in die nachten is gebeden, en goede beloftes zijn gedaan, is niet in te schatten.

De Duitse jagers konden tegen deze overmacht aan vliegtuigen weinig uitrichten. Als een vliegtuig door afweergeschut was geraakt, kon je dat goed aan het motorgeluid horen.

Val bommenwerper

In augustus 1942 waren we met enkele jongens in de Calfvenseweg. Amerikaanse bommenwerpers keerden terug uit Duitsland. Afweergeschut en enkele jagers schoten onophoudelijk naar deze toestellen. Opeens zagen we een aangeschoten viermotorig vliegtuig vrij laag boven Ossendrecht aankomen. Om zelf niet geraakt te worden kropen we vlug tegen de slootkant aan. Toch bleven we deze steeds groter wordende machine volgen. Hij scheerde net langs de Boomdijk en stortte dan neer. Piet Speak, de knecht van Leon Jacobs, was er heel kort bij, maar zag hem niet vallen, omdat hij de grootste moeite had zijn paarden in bedwang te houden; zo vertelde hij later. Spoedig waren wij, als jongens, ter plekke. Het wrak van het "vliegend fort" lag bij de Boomdijk, net aan de weg naar de hoeve van Louis van Meir. Wij stonden vanaf de dijk naar het rokende schroot te kijken, toen de eerste Duitse soldaten triomfantelijk kwamen aangereden, luid informerend naar overlevenden. Wij hadden niemand gezien. Later is er een arm gevonden en met het bieten steken een gedeelte van een lichaam. Veel volk kwam toegestroomd voor dit niet alledaagse schouwspel. Duitse soldaten hielden hier constant de wacht. Toch konden ze niet beletten, aldus Piet Speak, dat een grote vliegtuigband 's nachts is verdwenen. De rubberrepen, die ervan gesneden konden worden, waren ideaal voor de "volle" fietsband.

Op 24 juni 1943 was een Duitse jager neergestort langs de weg Ossendrecht-Huijbergen bij de woning van Janus Vermeulen.

De Volksabdij

Op de Volksabdij "Onze Lieve Vrouw ter Duinen" kwamen, na het bombardement van Rotterdam op 3 oktober 1941, patiënten van het St.-Antoniusziekenhuis, met een twin-

MARECHAUSSEE GEWEST

EINDHOVEN

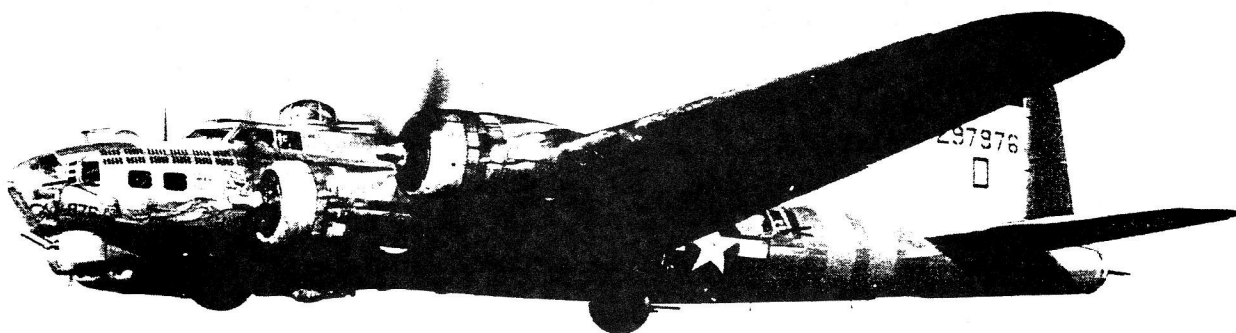
GROEP HOOGERHEIDE.

No. 411.

PROCES-VERBAAL van een gedaan onderzoek
in verband met de neerstorting van een
Amerikaansch vliegtuig te WOENSDRECHT
op 17 Augustus 1943.

P R O C E S - V E R B A A L

Op den 17 Augustus 1900 drie en veertig, omstreeks 11.30 uur, zag ik: PETER METSEMAKERS, Opperwachtmeester, Commandant van opgemelde Groep, dat een groot vier-motorig vliegtuig neerstortte in den Nieuwen Hinkeloord-polder in de gemeente WOENSDRECHT. Dadelijk daarna volgde een hevige ontploffing en stonden de wrakstukken in brand. Onmiddellijk begaf ik mij derwaarts en kwamen de Marechaussee-opsporingsambtenaren Willem, Johannes van Splunder en Leonardus Groffen, van deze Groep ook terplaatse. Van de Duitse Weermacht waren enkele Officiers en een groot aantal manschappen aanwezig en zetten de omgeving af, terwijl wij hen behulpzaam waren bij het zoeken naar mogelijk aanwezige gewonden of andere leden van de bemanning van het vliegtuig, welke echter niet levend meer gevonden werden. Wel lagen er kort bij het vliegtuig drie lijken van Amerikaansche militairen. Het vliegtuig brandde geheel uit en volgens mededeeling van den hoogst in rang aanwezige Duitse Officier waren al de inzittenden om het leven gekomen. Na bekomen opdracht heeft de Heer Burgemeester van Woensdrecht gezorgd dat de drie lijken in kisten gelegd werden en overgebracht naar de bestemde bewaarplaats op het kerkhof te Hoogerheide.-----



Neergestort vliegtuig, serieno.
42-5437, behoorde tot 91e-
Bomb Group en kwam van
een bombardementsvlucht naar
Sweinfurt.

Boeing B17-Flying Fortress
Lengte 22,78 m.
Breedte 22,78 m.
Startgewicht 25 ton
Bemanning 8 - 10 man.
Aantal gebouwd: 12731!

tigtal zusters van J.M.J. aan voor verdere verzorging. In dezelfde maand moest het klooster van Huijbergen ontruimd worden. De broeders vonden ook een onderkomen op de abdij, terwijl men verplicht werd gesteld tien marechaussees onderdak te geven. Op 16 juli 1942 moesten de broeders plaatsmaken voor dertig soldaten, die het afweergeschut gingen bedienen bij Jagersrust. De broeders kwamen in het patronaatsgebouw in Ossendrecht, maar keerden gelukkig weer terug op 21 december 1942. Kerstfeest kon, zij het bescheiden, weer op de abdij gevierd worden. Wie er toen ook Weihnachten vierde, met vlees in de pan, was commandant de Winter van het vliegveld Woensdrecht.

Het verhaal van Frans van Dam

Frans, die het niet zag zitten om in Duitsland te gaan werken, vond met enkele anderen een onderduikadres op O.L. Vrouw ter Duinen. Net als rector van Putte kwamen ze van Zeeuws-Vlaanderen. Frans was smid van beroep en kon ingezet worden bij de opbouw van de abdij. Maar omdat hij, via zijn stiel, veel contact met buiten had, was het gevaar groot, ontdekt te worden als onderduiker. Rector Van Putte, in samenwerking met burgemeester Vos de Wael van Ossendrecht, wist het via het arbeidsbureau van Bergen op Zoom, zo te spelen dat deze man, die zijn pas (zognaamd) verloren had, alsnog een "Ausweis" werd verstrekt met het beroep van tuinder erop vermeld.

(Nur gültig in Verbindung mit der Kennkarte)
(Alleen geldig tezamen met het persoonsbewijs)

Der van DAM, Franciscus, Ludovicus
De heer

geboren am 13 Juni 1922 in St. Jansteen
geboren op te

wohnhaft in Ossendrecht D3a. Familienstand Ungehuw
wonende te Burgerlijke staat

Kennkarte Nr. U 39/ 002415
Persoonsbewijs No.

ist vom Arbeitseinsatz ordnungsmässig erfasst und mit Genehmigung des Bezirksarbeitsamtes bei der Firma
is voor den arbeidseinsatz volgens voorschrift ingeschreven en met toestemming van het Gewestelijk Arbeidsbureau bij de firma

O-L. Vrouw ter Duinen, Landbouwbedrijf

als Tuinder beschäftigt.
werkzaam

Bergen op Zoom, den 21 Juli 1943

Gew. Arbeitsbureau BERGEN OP ZOOM

[Handwritten signature]
(Unterschrift) (handteekening)

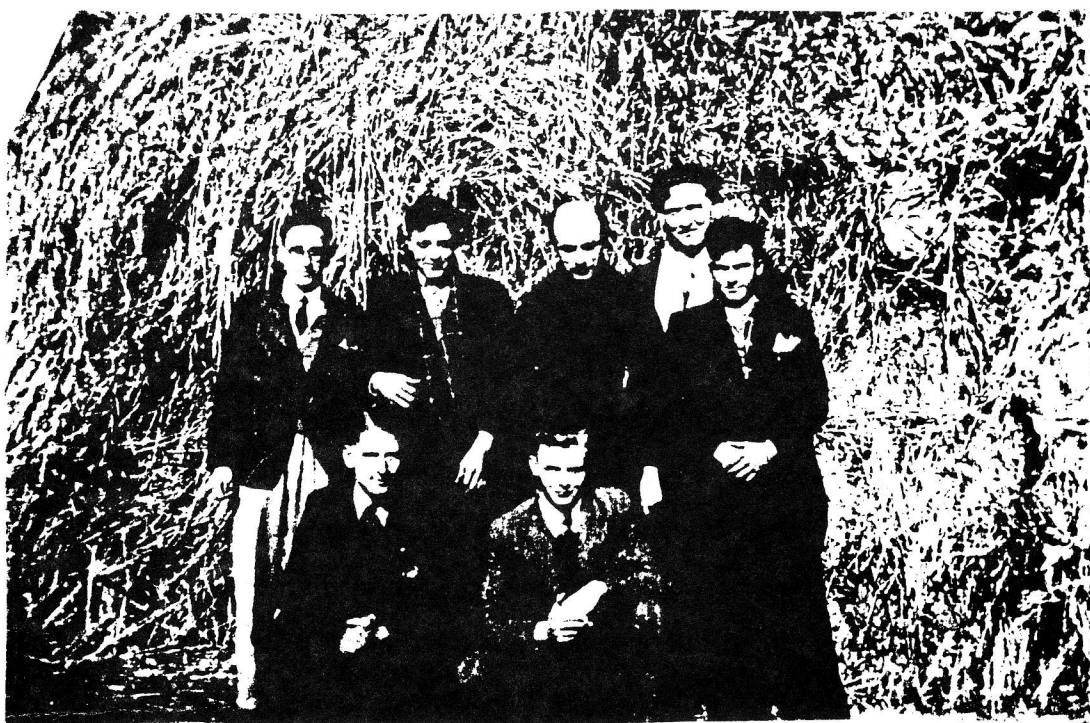
Der Inhaber hat diesen Ausweis dauernd bei sich zu führen. — De houder dient dit bewijs altijd bij zich te hebben.
Beim Arbeitsplatzwechsel ist der Ausweis beim Bezirksarbeitsamt abzugeben.
Bij verandering van betrekking moet het bewijs bij het Gew. Arbeidsbureau afgegeven worden.

Ausweis Frans van Dam

Regelmatig kwamen Duitse officieren op de abdij. Eén van hen was hoofdingenieur Smit (later gesneuveld te Hoogerheide). Deze maakte Frans duidelijk, zin te hebben in een paar sierhaantjes, die hier rondliepen. Hij wilde daar best wat ijzer voor leveren. De rector had eerst bezwaar, maar toen het woordje ijzer viel, draaide hij om als een blad aan de boom.

Ook was er gebrek aan timmerhout. Commandant de Winter van het vliegveld, had wel zin in enkele zwanen voor Weihnachten. Hij had geen hout, maar kon dit ruim compenseren door een aantal barakken op de abdij te brengen, waar men van kon slopen.

Bijna heel de bezettingstijd is er gebouwd. De rector wist wel welke weg hij moest bewandelen. Het risico om aan onderduikers werk en woongelegenheid te bieden, scheen hem niet te deren. Wel werd hem verboden zich buiten het terrein te begeven, en waren er spelregels, als de Duitsers kwamen controleren. De rector werd ook wel getipt, of een broeder stond op wacht. Bij bewegingen aan het begin van de oprijlaan ging deze terstond de bel luiden. De andere broeders speelden het spel mee en deden alsof er een kerkdienst begon. De onderduikers werden tijdelijk door Frans opgeborgen in het electriciteitshuisje, waarvan hij de sleutel had gekregen. Het lukte niet altijd, maar dan vluchtte men de bomen in.



Onderduikers op O.L.Vrouw ter Duinen
zittend Cor Neefs, Teteringen; Dré Backx, Nispen
staand v.l.n.r. Jac. Farla, Ginneken; C. Wezepoel, Kloosterzande, Rector van Putte, F. van
Dam, Sluiskil; Jan Westdorp, Overzande.

Eén keer kwamen vijftien heren van de "Grüne Polizei" huiszoeking doen. Het liep goed af, zoals ook het incident met de postduif. Vier vreemde mannen maakten op een avond jacht op het diertje, maar konden het niet vangen. De andere morgen, al heel vroeg, zat het op de dakrand. Frans waarschuwde de nog slapende rector, die hem sommeerde direct de flobertbuks te pakken en het eraf te schieten. Ook zij hadden 's avonds al gezien, dat er een buisje aan één van de pootjes was gebonden. Er zat een papier in met geheime code. Niemand wist later van iets. Het bericht werd doorgespeeld naar de burgemeester van Ossendrecht.

De algemene opinie van de mensen op O.L. Vrouw ter Duinen was wel, dat de rector geen vrees kende, en zijn spel bleef spelen tot aan het einde van de oorlog.

Frans vertelde verder, dat na dolle dinsdag, een groepje van hun onderduikers de springstof heeft verwijderd van de bomen bij Jagersrust. Het was geen succes, want de Duitsers, die later terugkwamen, plaatsen opnieuw.

In de laatste periode is er ook nog een Amerikaanse piloot enkele dagen verborgen gehouden. Iets, waar men toch wel trots op was. Frans, die op het vliegveld wel bekend was, kreeg van de hoofdingenieur van de electriciteitsmaatschappij de sleutel van hun gebouwtje daar, en de aanwijzing dat daar het ontstekingsmechanisme was ingebouwd om bepaalde dingen op te blazen. In de rommelige tijd net voor de bevrijding, toen er even kans was, hebben hij en de onderduikers de zaak gesloopt, om erger te voorkomen.

Aldus het verhaal van Frans van Dam uit Clinge, die zegt toch een leuke, maar vooral spannende tijd op het jeugdhuis te hebben meegemaakt.

De bevrijding komt in zicht

Nadat in 1943 Nederlandse militairen weer werden opgeroepen steeg de spanning. Velen van hen doken onder, maar hoe lang kon men dit volhouden? Daarbij kwam nog, dat een groot aantal Oostenrijkers ingekwartierd werd te Ossendrecht. Voor ons, schooljongens, was er veel afwisseling. Voor het eerst in mijn leven zag ik Russen, die als krijgsgevangenen werden doorgevoerd naar Zandvliet. In de winter van 1943-1944 groeide bij bijna iedereen de gedachte, dat Duitsland de oorlog ging verliezen.

Daarom was er grote vreugde, toen op 6 juni 1944 de invasie geschiedde. Steeds meer

werden we met "geheime blaadjes" en via Radio Oranje opgeroepen strijd te voeren, omdat de bevrijding nabij was. Toch duurde het tot "dolle dinsdag" voor de grote doorbraak kwam. De eerste dinsdag in september zal voortleven onder deze naam. Deze snelle doorstoot naar Antwerpen knakte de moraal van de Duitsers. Lange rijen soldaten vluchtten Nederland in. Een schouwspel om nooit te vergeten.

Radio Oranje meldde enkele dagen later gevechten bij Ekeren en Wilmarsdonk. Nog enkele dagen zeiden de optimisten. Maar de Duitsers kregen kans om te herstellen en kwamen terug. De polders werden onder water gezet, en een nieuw schouwspel kwam in beeld. Mensen met kar en kruiwagen trokken naar de polder om zoveel mogelijk van de oogst te redden, voor alles drijvend werd.

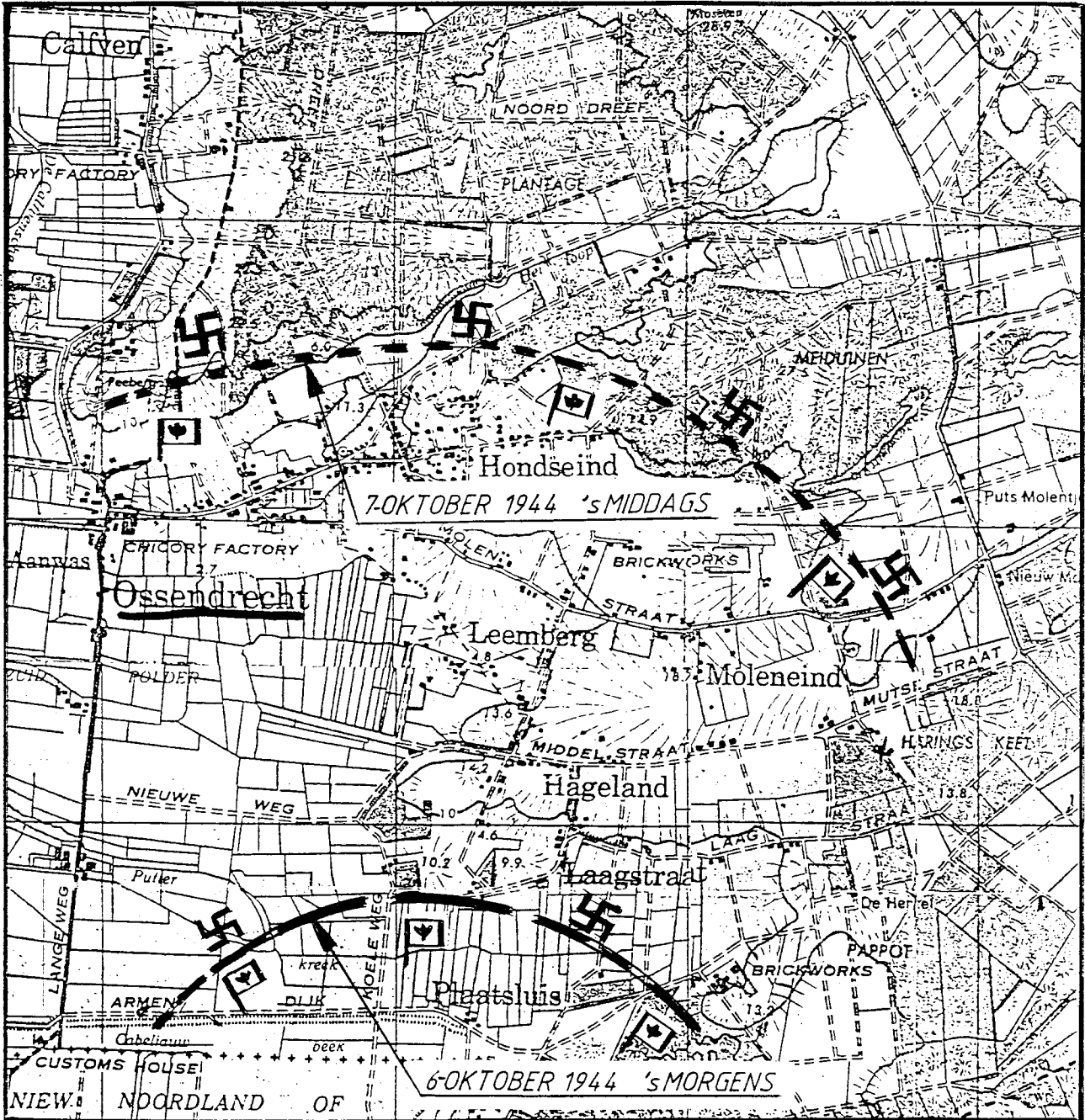
Het werd 6 oktober 1944 vóór de grens bij Ossendrecht door de bevrijders werd bereikt. Het eerst slachtoffer dat daar viel, ergens bij de Pappot, was de Canadees Johnnie Wells. In het dorp waren de Duitsers nog zeer actief. Regelmatig was er beweging van tanks en geschut. Om ± 12.00 uur waren de eerst Canadezen bij het beeldje, aldus Juul Schroeijers in een latere mededeling. De laatste Duitse tank, die ik zag, draaide ± 17.30 uur de O.L. Vrouwestraat in, richting Bevrijdingsstraat. Er waren ook zware gevechten nabij Dennenheuvel. Intussen werd het kanon, dat nu nog als oorlogssymbool in Ossendrecht staat, onklaar gemaakt door enkele mensen, waaronder ook mijn zwager Jac. van Dooren. Tijdens afwezigheid van de Duitsers werd het sluitstuk verwijderd en, samen met machinegeweren, meegenomen. Het genoemde stuk uit het kanon heeft later no lang bij ons in het schuurtje gelegen.

Toen de duisternis inviel, kropen we met enkele families bij Gust van Loon in de schuilkelder. Een verbeterde uitgave van 1940, nu opgebouwd met pakken stro. Regelmatig werd er geschoten en niemand kon de kelder nog verlaten.

Rond middernacht hoorden we het geroep om zijn moeder, van een, zoals later bleek, gewonde Duitse soldaat.

Het front lag toen nabij het Hondseind. 's Morgens in alle vroegte, toen het rustig was, kwamen we met enkelen uit de kelder, openden voorzichtig de poort naar de straat, en zagen soldaten. Even was er nog twijfel, maar het waren geen Duitsers.

Met "good morning" begroetten zij ons. We beseften toen niet, dat de vijand amper de straat uit was. Op het Hondseind lag de soldaat, die om zijn moeder had geroepen,



Stafkaart waarop de frontlijnen ingetekend zijn

gewond aan het zitvlak, en later een kogel door het hoofd geschoten.

Enkele Candezen waren zeer nerveus en schoten met hun revolvers op alles wat bevoog. Het aantal soldaten en voertuigen groeide aan. Half in de voormiddag begonnen op het Marktje een aantal mensen "Oranje boven" te zingen. Ze moesten direct stoppen, want de Duitsers waren nog zeer kortbij. Dan komen er tanks die zich opstellen tussen de infanteristen, en maakt men zich klaar voor de opmars naar Calfven - Hoogerheide via de Schapendreef.

Rector van Putte krijgt het voor elkaar, dat de bij hem aanwezige Duitsers zich overgeven. Tiest Mous brengt de bevrijders op de abdij. Het is dan \pm 15.00 uur.

Tegen de avond komen er mensen van Calfven, die de nacht liever in Ossendrecht wilden doorbrengen.

Ten oosten van Ossendrecht, werd ter hoogte van Putseweg en Groote Meer nog flink gevochten. Veel schade aan gebouwen. Zo gingen ook enkele markante punten verloren, waaronder de uit eind 1700 stammende café/boerderij "Het Puts Molentje". Ook de pleisterplaats café "Jagersrust" onderging hetzelfde lot. De familie van Loenhout zat toen al "veilig" op de volksabdij. De genadeslag voor het café kwam later, toen een voltreffer insloeg op een rijdende munitiewagen, die tegen het gebouw belandde en het geheel in brand zette.



Café Jagersrust

Tegen het gebouw de munitiewagen, die geraakt werd door een voltreffer

Hoe ging het aan de westkant?

De Canadezen trokken ook de polder in, waar veel land onder water stond. Via de Oude Dijk wilde men over de Boomdijk zo snel mogelijk doorstoten naar de Kreekkrakdam.

Piet Speek vertelt zijn verhaal:

Hij was de hele oorlog knecht, en zijn toekomstige vrouw dienstmeid bij Leon Jacobs aan de Boomdijk. Ze voelden zich verplicht, ondanks de oorlogstijd, om op de boerderij te blijven, omdat de boer, die ziek was, en zijn vrouw zich ergens anders bevonden.

Duitse soldaten lagen hier ingekwartierd, maar men probeerde de zaak draaiende te houden. De sfeer en de verstandhouding waren, ondanks de omstandigheden, vrij goed. Eén van de laatste dagen voor de bevrijding ging het bijna mis. Floran Jansen kwam aan Piet vragen of ze de sluis niet dicht konden draaien, omdat er zoveel wateroverlast was. De sleutel was niet te vinden. Men sloeg de kast kapot en begon te draaien. Ineens stond een Duitse wacht bij hen en ook de commandant kwam aanlopen. Hij begon vreselijk te schelden, want dit was sabotage. De wacht was in gebreke gebleven. Hij had hen direct dood moeten schieten. Omdat deze mensen bij hem op de hoeve woonden liep alles met een sisser af. Floran werd nog wel "ingespert", maar kon de volgende dag weer huiswaarts keren. De bij hen gelegerde Duitsers trokken zich zonder moeilijkheden terug, toen de Canadezen via de Oude Dijk in aantocht waren. Wel hadden ze, door een aantal bomen om te zagen, een flinke versperring gemaakt aan het begin van de Boomdijk. Piet bleef alleen achter en wachtte af. Niet lang, want spoedig stonden de eerste bevrijders op het erf. Ze gaven hem te verstaan, dat enkele paarden ingespannen moesten worden om de versperring weg te trekken. Toen het karwei bijna was geklaard, begonnen de Duitsers te schieten. Met veel geluk kon hij zich met de paarden in veiligheid stellen. De strijd begon toen pas goed. Hier vielen de eerste doden, en voor de gewonden werd opvang gemaakt in de schuur. Later werden ze afgevoerd naar de post bij het Schippershuis, waar doden, zwaar en licht gewonden werden gereedgemaakt voor verder vervoer. Het zwaartepunt van de strijd lag geruime tijd bij de polderweg naar Woensdrecht. De Duitsers kwamen 's nachts nog enkele keren terug tot halweg de Boomdijk. Grote groepen soldaten gaven zich over. Mensen uit Woensdrecht vluchtten via Boom- en Schenkeldijk, luid biddend om lijfsbehoud.

Granaten, vanuit Ossendrecht afgeschoten naar de Zeeuwseweg, kwamen massaal over

de polder. De families Van Lakwijk, Van den Maagdenbergh, Van Meir en Wolfert hadden hun hoeves verlaten.

Piet ging vaak met de verrekijker, boven in de schuur, de omtrek verkennen. Met de ingekwartierde Canadezen kon hij het goed vinden. Was dat één van de redenen, waarom iemand in de frontlijn bleef zitten? Later heeft hij pas beseft vaak door het oog van de naald te zijn gekropen.

De oorlog was nog niet voorbij, maar wij waren bevrijd.

Als we de balans opmaken is Ossendrecht niet slecht uit de strijd gekomen. Drie mannen werden getroffen door een granaatscherf, en overgebracht naar een ziekenhuis in België. Zij overleden alledrie. Eveneens drie mannen bleven achter bij tewerkstelling in het buitenland.

Harrie Meeus sneuvelde in Rusland, terwijl zijn jongere broer Hendrik nog steeds als vermist geregistreerd staat. De families droegen het stille leed.

Anderen hebben de moeilijkheden gedragen bij het verlies en de wederopbouw van hun woning.

Gezamenlijk willen wij straks bij de herdenking van vijftig jaar bevrijding, de Canadezen bedanken voor hun strijd voor onze vrijheid, waarbij ook zij vele dierbare doden hebben moeten achterlaten.



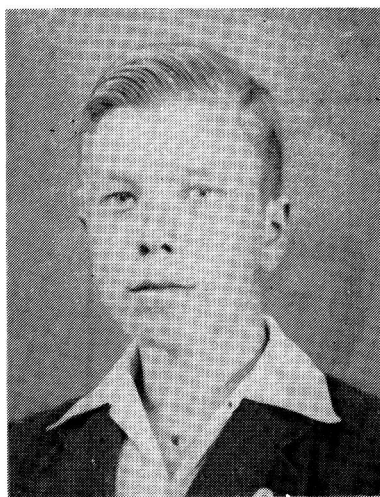
Begravenis van Broeder Eustachius, die bij de beschieting van O.L.V. ter Duinen door een granaatscherf werd getroffen, en aan welke verwondingen hij op 14 oktober 1944 overleed.





BID VOOR DE ZIEL VAN ZALIGER
LUDOVICUS VAN DIJKE
 geboren te Ossendrecht 6 October 1915
 en overleden 1 Februari 1946 in Roementé.

Bovenstaande personen zijn gesneuveld in het buitenland.



†
 BID VOOR DE ZIEL VAN ZALIGER
 MIJNHEER
Petrus Oaïlon LEYTEN
 geboren te Rotterdam, op 4 Mei 1927 en ten gevolge
 van oorlogsgeweld, godvruchtig overleden te Antwerpen,
 (St Elisabeth-Gasthuis) op 13 Oktober 1944.
 voorzien van de laatste H. H. Sacramenten.



Nevenstaande personen kwamen
 om door granaatvuur tijdens de
 bevrijding van Ossendrecht.

Tenslotte het verhaal van de twee Engelandvaarders De Ridder en Clarijs.



P.J. de Ridder
Opperwachtmeester der Koninklijke Marechaussee

Op 12 mei 1940, Eerste Pinksterdag, was De Ridder, ondanks oorlogstijd, gewoon naar de kerk gegaan. Tijdens deze dienst kwam plots voor hem het bericht: "Manschappen verzamelen en afreizen naar een bepaald punt in Nederland". De bus van Levien Clarijs werd gevorderd, en spoedig reed de Ossendrechtse marechaussee noordwaarts, het onbekende tegemoet. Verder dan Moerdijk kwam men niet. De opmars van de Duitsers ging zo snel, dat de nieuwe opdracht luidde: "Terugtrekken richting Zeeland".

Tegenacties opbouwen was niet meer mogelijk, en binnen enkele dagen ging het via Zeeuws-Vlaanderen en België, richting Franse kust. Velen werden daar ingescheept voor de overtocht naar Engeland. Zonder enig contact met de families overkwam dat ook opperwachtmeester De Ridder en zijn manschappen. In Londen werd hij ingedeeld bij de bewakingsdienst van het Stratton- en Arlingtonhouse.

Door de vele bombardementen die hier plaatsvonden, werd het een verschrikkelijke periode.

Het eerste bericht dat men, thuis in Ossendrecht, van hem ontving, kwam via Het Rode Kruis op 15 augustus 1940. Men had hem afgeraden rechtstreeks brieven naar Nederland te sturen, maar dit via een tante in Chicago te doen. Dit lukte in eerste instantie wel, totdat Amerika Duitsland de oorlog verklaarde. Van beide zijden werd veel ge-

schreven, maar weinig brieven kwamen aan. Zij waren ook steeds geopend en flink gecensureerd.

Zo verliep de oorlogstijd in grote onzekerheid. Al was Ossendrecht begin oktober 1944 bevrijd, toch moest de familie de Ridder nog wachten tot 31 mei 1945. Zonder kennis vooraf, kon opperwachtmeester de Ridder per vliegtuig de overtocht van Londen naar Brussel maken, om vervolgens met trein en tram in Zandvliet te arriveren, alwaar de burgemeester van deze plaats hem aanbood naar Ossendrecht te brengen. Daar aangekomen, deelde de burgemeester mevrouw de Ridder voorzichtig mee, goede berichten van haar man ontvangen te hebben, waarna deze uit de auto stapte, en het grote moment van samenzijn plaatsvond.

Het was echter maar voor korte tijd. De dienst riep hem terug naar Londen. Hij kreeg een week verlof, rond 27 september, bij zijn zestigste verjaardag. In april 1946 kwam hij definitief naar Ossendrecht terug, toen de bewakingsdienst voor de Nederlandse regering in Londen, werd opgeheven. Als gepensioneerd man, kon hij na 43 jaar, de marechaussee verlaten, waarvan de laatste periode, zeker de zwaarste was geweest.

0-0-0-0-0-0-0-0

Piet Clarijs was, zoals meerdere Ossendrechtelingen, via de mobilisatie geleverd in de Peel. Bij de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 was de overmacht zo groot, dat het Nederlandse leger de aftocht moest blazen. Voor "Nellekes", zoals men hem in Ossendrecht noemde, begon een lange tocht naar het onbekende. Eerst de terugtocht door Brabant, en verder via België en Frankrijk, om vervolgens ingescheept te worden naar Engeland. Als enige Ossendrechtenaar verdween hij uit beeld, en werd als vermist opgegeven. Vrouw en zoontje, en verdere familie, in het onzekere achterlatend. Allerlei geruchten over zijn dood deden de ronde, maar deze werden gelukkig nooit bevestigd. De eerste brief, gedateerd 5-1-1942, kwam met veel vertraging in Ossendrecht aan, en meldde alleen zijn aankomst in Engeland. Verder geen enkel teken van leven.

Pas in 1943 berichtte Het Rode Kruis, dat met hem alles in orde was. Hierbij echter geen vermelding, dat Piet in 1942 was ingescheept voor de strijd in Nederlands-Indië. Deze reis was zeker niet zonder gevaren.



Piet Clarijs
Prinses Irenebrigade

Ze kregen te maken met een spontane duikbootaanval, waarbij twee schepen van het konvooi in de diepte verdwenen. Omdat de strijd in Nederlands-Indië voor Nederland al snel in het nadeel was beslist, werden zij afgezet in Ceylon, en kwam Piet bij de marineluchtvaart. Ook in Birma heeft hij tegen de Japanners gevochten, hetgeen zeker geen pretje is geweest, zo vertelde hij later. Ook het klimaat in Birma is hem zeker niet meegewallen.

Later kwam hij weer naar Engeland terug. Noch voor zijn vrouw, noch voor hem was er toen al de zekerheid dat alles goed verliep.

Zijn vrouw kreeg veel steun van de familie Edixhoven in Ossendrecht, waar zij werkzaam was, maar toch bleef het wachten, en nog eens wachten.

Zuid-Nederland werd bevrijd.

5 Mei 1945 capituleerde Duitsland, en nog kwam er geen verlossend bericht. En dan, in juni, tijdens Ossendrechtse kermis, had iemand een bericht ontvangen, dat Piet Clarijs onderweg was naar huis. Luid roepend meldde hij: "Nelleke komt eraan!" Op deze manier bereikte het bericht ook zijn vrouw, die van niets wist.

Het laatste stuk van zijn lange reis bestond uit een lift met de vrachtwagen van Govert de Wit, die hem na ruim vijf jaar veilig in Ossendrecht afzette. De kermis werd even vergeten, want iedereen wilde dit weerzien meemaken.

Op 5 juli moest Piet per vliegtuig weer terug naar Londen. Hij keerde op 8 september

1945 voorgeod terug naar Ossendrecht.

Later had hij nog regelmatig contact met zijn legervrienden. Ze noemden hem vader, omdat hij de oudste was.

Per brief ontving hij later een onderscheiding, maar op deze manier maakte deze troost prijs hem allerminst gelukkig. Voor vijf zware jaren, had het gezin Clarijs zeker meer verdiend.

Der Fragesteller verlangt Auskunft über den Empfänger. Bitte um
beförderung dieser Meldung.

DEAREST WIFE AND SON
I AM FINE.
I SOON HOPE
TO BE AT HOME
WITH YOU
PIET

BRITISH RED CROSS SOCIETY
Date 9. 10. 1940

INTERNATIONAL
DE LA CROIX-ROUGE
ANNEE 1914
CONFÉDÉRATION

ADDRESSEE
Empfänger

Name CLARUS. V. D. EUNDEM
Christian name ELISABETH
Vorname
Address HUIBERGSCHEBAAN. 134A
OSSENDRECHT.
7 OCT 1940

Bericht Rode Kruis aan de vrouw van Piet Clarijs

Hoogerheide, augustus 1994.

P.J. van den Bussche.

BRONNEN: Gemeente-archief Ossendrecht de no's: 936-820-1562-1657-1703-1356-1031-1030-1354.

Met dank aan John van Dooren voor het intekenwerk, en Louis van den Bergh voor de vliegtuiginformatie.

En voor mijn gesprekken met

Frans van Dam,
Piet Speek en
Paulien van Loenhout.

TEWERKSTELLING I

Boeiend vertellend en interessant schrijvend verhaalt de heer T. Heinis over het leven in de eerste oorlogsjaren. Dan medio 1942 over de onvrijwillige reis door Duitsland naar Berlijn. Wij menen midden in zijn relaas te mogen beginnen en laten nu de heer Heinis zelf aan het woord:

In Berlijn tot de bevrijding.

Toen we aankwamen in Berlijn Kopenick werden we ontvangen door een Duitser die een aardig mondje Nederlands sprak. Hij nam ons mee naar een gebouw, waar we kwamen te wonen. Dat huis heette "Das Erholungshaus", wat zoveel betekent als "ontspanningshuis". Het was eigendom van de fabriek, waar we kwamen te werken. Een heel mooi huis. Het was een hotel met 12 appartementen, een café en restaurant. Verder was er nog een sporthal en bij die sporthal was natuurlijk een wasgelegenheid. Maar noem het maar een badhuis.

Die 12 hotelkamers waren bezet door een aantal Oostenrijkse dames, die op de kantoren van de fabriek werkten.

De sporthal had men door houten wanden in 8 appartementen verdeeld. Er konden 12 man in één kamer slapen, doordat men 6 stapelbedden in een kamer geplaatst had. Alle kamers waren bezet..

In één kamer woonden 2 Franse jongens, dan twee kamers met Belgen uit Vlaanderen en dan nog een kamer met Polen. Wij kwamen in de overige vier kamers te wonen.

Ik kwam op een kamer met nog elf anderen. We waren met twee Amsterdammers, twee uit Zeeuws-Vlaanderen, (Sas van Gent en Philippine) een paar uit Den Haag en Rotterdam en tenslotte nog een paar Brabanders uit Hank en Dussen. Die jongen uit Hank werd mijn "slapie". Ik sliep boven en hij onder. Jammer genoeg weet ik niet meer hoe hij heette.

Bij de werkverdeling kwam ik voor een verrassing te staan. Iedereen kreeg werk in de fabriek "Schering A.G.", een chemisch bedrijf. (een soort BASF.) Ze produceerden o.a.

"Cerrulosen", een soort mica voor o.a. de filmindustrie. De fabriek lag ongeveer 800 à 1000 meter van "ons huis". Maar ik werd aangesteld als corveeër en moest de kamers aanvegen en dweilen. Ik kreeg er wel een maatje bij. Het was een Franse jongen, "Monsieur Lochemoninier". We konden goed met elkaar opschieten, al was het in het begin nogal moeilijk.

Ik sprak geen woord Frans en hij geen woord Nederlands, maar met veel armen- en benenwerk en een paar woorden Duits lukte het toch wel.

Wij kregen geen voedsel van de fabriek. Die hadden wel een keuken, maar die werkte voor de Franse krijgsgevangenen en nog een kamp met Russische jonge vrouwen.

Wij kregen net als in Nederland voedselbonnen, en we hadden, boven verwachting, een goed salaris. Ik verdiende het dubbele van wat ik in Nederland had en we konden er royaal van rondkomen. Koken deden we zelf en als we daar geen zin in hadden, gingen we in het restaurant eten. Het was een mooi restaurant. Het lag nog geen 25 meter van ons vandaan. En dan 's avonds met de hele ploeg gezellig een "laars" pils drinken. Dat was zeker een halve liter per glas. En zo kwamen we ook in contact met de andere bewoners.

Later gingen we met een vast ploegje van een man of tien wel eens uit. Berlijn was een stad met veel vertier en van de oorlog merkte je nog niet veel. Een enkele keer was er luchtalarm, en als er al een bom viel, was dat meestal op een industrieterrein.

Niet zo gek ver bij ons vandaan had je een soort pretpark, net als de "Efteling", maar dan niet zo groot en modern natuurlijk, (het was nog maar eind 1942) waar we vaak naar toe gingen. "Treptower Park" heette het. Ook gingen we wel eens met zo'n man of tien naar de "Alexanderplatz" of "Friedrichstrasse", het centrum van vermaak. Bioscopen, theaters en cafés, je kon daar je hart ophalen. En dan was er nog de "Kurfürstendamm", "Kudam" in de volksmond geheten. Daar stonden verschillende musea en andere indrukwekkende gebouwen. Ook ben ik verschillende keren onder de "Brandenburger-tor" doorgelopen. De "Muur" bestond toen natuurlijk nog niet.

Bij ons in Kopenick kon het ook echt gezellig zijn. Er stonden daar twee barakken, waarin een aantal Russische meisjes woonden. Die hadden natuurlijk contact met de

Russische jongens. Tijdens de weekeinden kwamen die jongens naar die barakken en dan werd er volop muziek gemaakt op de balaleika. (dat is een soort banjo). Dan werd er gedanst en dat was vaak heel gezellig.

Op zekere dag begon één van de Vlamingen te vertellen over zijn voetbalclub in Antwerpen, en zo kwam het gesprek op andere clubs. Wij besloten met een ploegje eens naar het voetballen te gaan kijken en zo kwamen we op het idee om eens naar het Olympisch stadion te gaan. Dat lag wel aan de andere kant van de stad, nog voorbij de wijk "Charlottenburg", een echte elitewijk.

Ik had niet gedacht, dat dat stadion zo enorm groot zou zijn. Er omheen lagen allemaal sportaccomodaties, zoals zwembaden, hockeyvelden en een turnhal. Wij hebben toen de wedstrijd van "Herta Berlin" gezien, een hele bekende club. Hoe haar tegenstander heette weet ik niet meer.

In de wijk, waar ik woonde, lag een groot volkstuintencomplex. We wandelden er wel eens doorheen en dan spraken we met de "gewone man". Zodoende kwamen we er achter, dat de Berlijnse bevolking best aardig was. Ook kreeg ik de indruk dat de mensen niet zo gelukkig waren met de hele toestand. Iedereen had wel een zoon of man, die ergens aan het front zat. Berichten over de oorlog hoorden we maar sporadisch. Ja, volgens de journaals in de bioscopen en in de krant had Duitsland de oorlog al gewonnen, maar de geruchten die wij hoorden, klonken toch heel anders. En die bleken wel te kloppen.

Op een avond (het zal zo ongeveer half 1944 geweest zijn) was er weer luchtalarm. Wij gingen altijd naar buiten om te kijken, en als het te gek werd, gingen we in de schuilkelder onder het gebouw. Dat was oorspronkelijk een opslagplaats, waarvan de ingang was beschermd met zandzakken. Die avond zou ik nooit vergeten. Er kwam een aantal vliegtuigen over, die hevig beschoten werden door het luchtafweergeschut. We konden ze niet zien, maar plotseling hingen er vier rode lichtkogels in de lucht. Die waren afgeworpen door de geallieerde vliegtuigen. Deze vormden een vierkant boven de stad en in dat vierkant vloog een hele zwerm vliegtuigen. Ze lieten allemaal tegelijk hun bommen vallen. Een hevig bombardement.

Af en toe werd er een vliegtuig neergeschoten; dat kwam dan ook op de stad terecht. De vier lichtkogels zweefden ondertussen in westelijke richting, daartussen vlogen weer nieuwe vliegtuigen en die lieten ook weer hun bommen vallen. En dat herhaalde zich steeds weer, urenlang. Gelukkig vielen er bij ons geen bommen. Alles viel op de stad. Wij waren ondertussen in de schuilkelder gegaan en hebben daar uren gezeten met de vingers in onze oren.

Na uren werd het eindelijk wat rustiger. Wij gingen de kelder uit en toen we buiten kwamen zagen we een enorme vuurzee boven de stad. Het heeft dagen gebrand, en aldoor hoorde je maar explosies. Bij ons viel het wel mee. Eén huis lag plat en er was ook een vliegtuig op de fabriek neergestort.

Een dag of vijf later was er weer zo'n bombardement. Dat duurde de hele nacht, en nu werden er ook bommen op Kopenick geworpen. Weer dagen brand en ontploffingen. Half Berlijn was verwoest.

Ondertussen ging het gerucht, dat er een enorm leger de zee was overgestoken, (D-Day) en Frankrijk aan het bevrijden was. De Russen rukten nu ook op, richting Polen, en zo raakte Duitsland langzamerhand ingesloten. Het viel ons wel op, dat er steeds meer Duitse legereenheden naar Berlijn kwamen. Er vonden nu ook veel luchtgevechten in de omgeving van de stad plaats.

Op een nacht viel er een bom pal voor onze schuilkelder. Een groot gedeelte van de voorgevel stortte in en wij zaten ingesloten, maar gelukkig werd er niemand gewond. We werden eruit gehaald door enkele Fransen, die even verderop woonden.

Ons gebouw was wel flink beschadigd, maar we konden er toch nog blijven wonen. We kregen wel opdracht om tijdens een luchtalarm in de grote schuilkelder te gaan. Deze bevond zich pal naast het kamp van de Russische meisjes. Dat was een oude gasfabriek, die niet meer gebruikt werd. De gashouder was voor een groot deel ingegraven, en daar had men een poortje in gemaakt. Dat zat wel veilig, merkten we later.

En de oorlog duurde voort, en was nu zo dichtbij, dat we het kanonvuur aan het front konden horen. Ik schrijf nu begin april 1945.

We zaten soms dagen achtereen in de kelder, en eten was er haast niet meer. Maar we organiseerden wel wat. De kelder zat soms helemaal vol; ook buurtbewoners kwamen daar beschutting zoeken. Overdag gingen we wel eens naar buiten, even langs de Spree wandelen. Deze rivier liep dwars door Berlijn en Kopenick heen en lag nog geen 200 meter bij ons vandaan. Aan de overkant waren Duitse troepen druk in de weer met stellingen aan te brengen.

En toen, op 25 april, ik weet het nog precies, werd er 's nachts hevig gevochten. Dat hoorden we en we mochten de schuilkelder niet uit. Eén van de Nederlanders had van wat oude lappen een Nederlandse vlag gemaakt en toen stonden er 's morgens vroeg opeens een aantal Russische soldaten voor de ingang van de kelder. En wij maar zwaaien met onze vlag. "Ah, Olandskie Koed", riepen ze.

We waren BEVRIJD.

Alles en iedereen liep op die soldaten af om ze een hand te geven. De Fransen begonnen opeens hun volkslied te zingen, en toen konden wij niet achterblijven.

We mochten rond de middag de kelder uit. Maar waar naartoe? Ons huis lag finaal in puin. We hebben nog wat van onze spullen kunnen vinden en we kregen opdracht om naar het oosten te trekken. Bij Berlijn mochten we niet blijven. Een Russische officier vertelde ons, dat het te gevaarlijk was. Met een oud karretje, met daarop onze spullen zijn we zo'n 20 km oostwaarts getrokken. Toen kwamen we terecht in Münschenberg, een universiteitsstadje.

(Hierover later meer in mijn verhaal over onze repatriëring naar Nederland, in "Tijding", 95 - 1.)

TEWERKSTELLING II

De verplichte Arbeidsdienst

De door de bezetter verplichte dienst voor alle jonge mannen van 18 jaar, met als doel iedereen persoonlijk te laten ondervinden wat handenarbeid is, onder het motto "Arbeid Adelt", was in de praktijk een militaire training, waarbij geen geweer, maar een spade bij de exercitie werd gehanteerd. De leiding (officieren en onderofficieren) bestond uit Nederlanders, die meestal lid waren van de N.S.B..

Naast een uniform kreeg elke dienstplichtige een spade. De spade was het symbool van de arbeid. Deze spade diende men superblank en vlek vrij te houden.

De opleiding bestond uit veel sport en exercitie en werken op het land, zoals met de hand aardappels rooien en helpen bij de aanleg van een weg door de Drentse heide.

Er heerste een strenge discipline. Om 6.00 uur reveille, om 21.00 uur avondappel. Alles in looptempo, zoals naar appèlplaats, eetzaal, w.c., enz.. Bij de dagelijkse inspecties werden regelmatig, soms aan de gehele groep, disciplinaire straffen opgelegd.

In mei 1944 kreeg ik ook een oproep, via de gemeente Ossendrecht, om mij te melden voor de Arbeidsdienst. In eerste instantie wilde ik onderduiken. Eerst een gesprek gehad met de wethouder van de gemeente om te zien, of er kans was om er onder uit te komen, doch hij zag geen mogelijkheid.

Daar mijn vader als militair in Engeland zat en mijn moeder alleen voor een gezin van acht kinderen moest zorgen, adviseerde men mij niet onder te duiken wegens mogelijke represailles voor de rest van de familie.

Aldus vertrok ik medio 1944 naar mijn bestemming Zweeloo in Drente. Met de trein tot Assen en verder per stoomtram door het Drentse land, een onbekende toekomst tegemoet. Daar aangekomen, moest de burgerkleding worden ingeruild voor een uniform met spade, en kregen we een plaats en bed met strozak aangewezen in één der barakken.

De eerste tijd was er nog schriftelijk contact met thuis, doch toen de geallieerden in het zuiden naderden, was dat afgelopen.

Daar wij verstoken waren van officiële nieuwsberichten wisten wij weinig van de vorderingen van de geallieerden. Het bleef bij geruchten, die wel bevestigd werden toen wij door de Duitsers ingezet werden in Leeuwarden, om op het vliegveld hangars en alles van waarde te slopen en op treinen te laden, met bestemming Duitsland.

Wij hadden toen iets meer vrijheid (?), moesten wel hard werken en kregen te weinig eten. Op het vliegveld, waar wij ook 's nachts gelegerd waren, werd regelmatig gecontroleerd. Om van het zware sjuouwwerk af te komen, gaf ik mij op als koerier en moest toen in de stallen voor de paarden zorgen, en met paard en wagen materialen vervoeren op het vliegveld.

Beneden de grote rivieren kon men toen niet meer komen en zonder burgerkleding was vluchten en onderduiken helemaal een gevaarlijke onderneming, ofschoon wij daar vaak over peinsden.

Vervolgens werden wij tewerkgesteld op het vliegveld bij Den Helder en daarna op het vliegveld Bergen in Noord-Holland.

In april 1945 moesten wij van daaruit, lopend, onder bewaking naar Enkhuizen en werden 's nachts met een Duitse marineboot overgevoerd naar Lemmer.

In Enkhuizen heb ik nog een vluchtpoging ondernomen, maar werd, met een pistool op mij gericht, teruggestuurd.

Vanuit Lemmer werden wij in vrachtboten, met stro op de bodem, door de Friese meren gevaren. Althans, 's nachts, want overdag was dat te gevaarlijk vanwege de geallieerde vliegtuigen. Er werd gefluisterd, dat men ons in Bergen nodig had.

Na een aantal dagen was er op een morgen geen Duitse bewaking meer. Zo snel we konden zijn we in groepjes weggevlucht.

Bij een boer, dicht bij het plaatsje Buitenpost, tussen Leeuwarden en Groningen, ben ik met nog twee anderen ondergedoken in de hooischaar. Wij werden voorzien van burgerkleding, waarmee we de koning te rijk waren.

De volgende morgen waren wij zonder enig vertoon in vrij Nederland.

Het enige wat mij nog bezighield was: hoe zal het thuis zijn en hoe kom ik daar zo snel mogelijk. Dus op stap; te voet naar het zuiden.

Na ± een week was ik in Zevenaar. Na weer ± een week kregen wij vergunning om met Engelse vrachtwagens mee te rijden via Emmerich en Kleef naar Den Bosch.

Verder per trein naar Bergen op Zoom en met een geleende fiets naar huis.

Op 5 mei, op mijn 19^e verjaardag, stond ik onverwachts, na ± 10 maanden, tot ieders verbazing weer voor de deur, na ± 8 maanden geen enkel bericht van elkaar te hebben gehad.

Ondanks de verplichting, en de afweging destijds om niet onder te duiken, heb ik later altijd enigszins een schuldgevoel overgehouden aan deze periode, en het feit dat ik voor de Duitsers heb gewerkt. Tevens spijt het mij, dat ik niets heb kunnen bijdragen aan de bevrijding van mijn eigen streek en deze ook niet heb mogen meemaken.

Roosendaal, juli 1994.

P.C. de Ridder.

0-0-0-0-0-0-0-0-0-0

TEWERKSTELLING III

De "Arbeidseinsatz" in Duitsland.

Adrianus Gerardus Maria van Veldhoven, in eigen kring Koenes genoemd, was geboren op 15 oktober 1901. Zijn vader en moeder waren Alphons van Veldhoven en Dymphena (Dien) Meesters. Zij woonden op de Groote Meer waar vader, als onbezoldigd rijksveldwachter, boswachter was voor de fam. Cogels.

Koenes trouwde omstreeks 1930 met Cornelia Verrest en ging in Putte wonen. Van daar uit deed hij zijn werk als verificateur in de haven van Antwerpen.

Putte was te ver van zijn werk. Daarom verhuisde hij naar Merksem. In 1932 kregen Koenes en Cor een zoon, hij werd Alphons gedoopt.

Toen de bedrijven in België arbeidskrachten voor Duitsland moesten gaan leveren, waren Koenes en zijn broer Louis van Veldhoven, de ongelukkigen op wie het lot viel.

Louis werkte als chauffeur/bankbediende bij Antverpia in Mariaburg. Het lot is eigenlijk niet het juiste woord. Zij stemden toe te gaan, in de plaats van mannen die grotere gezinnen achter zouden hebben moeten laten.

Tegelijkertijd, maar geheel los daarvan, werd ook hun zwager Alphons de Dooy naar Duitsland gezonden. Hij was getrouwd met hun zus Roos van Veldhoven en zij woonden in Delft. Hij werd te werk gesteld in Berlijn en zou later door de Russen bevrijd worden.

Zo zaten er dus drie uit één familie in Hitler-Duitsland.

Best hadden zij het daar niet. Na een verlof namen zij zoveel mogelijk etenswaren mee. Zelfs brood, dat ze eetbaar hielden door het in een natte theedoek te bewaren. Hun schaarse Gillette scheermesjes hielden zij scherp, door ze telkens bij te slijpen op de binnenkant van een soepbord.

Maar ook thuis was de spoeling dun. Cor Verrest en haar zoontje kregen aanvulling van de familie in Ossendrecht.

Op afgesproken tijden kwamen ze van beide kanten naar de grens in Putte gefietst, waar Cor de levensmiddelen in ontvangst nam. De Duitsers lieten dat oogluikend toe.

Janus of Koenes van Veldhoven werd voor de Duitsers onbruikbaar, omdat hij ziek en totaal uitgeput was. Hij kreeg toestemming om terug naar huis te gaan. Het is nooit meer iets geworden. In 1947 op 8 augustus stierf hij. Zijn zoon Alphons stierf 4 jaar later, slechts 19 jaar oud.

Cor Verrest ging weer in Putte wonen en daarna, in 1958, trok zij in bij haar familie, Adrianus Clarijs, in Ossendrecht.

Louis van Veldhoven en Alphons de Dooy keerden na de oorlog na veel omzwervingen terug. Zij konden hun werk bij Antverpia in Mariaburg en de plantsoenendienst in Delft hervatten en hebben dat gedaan tot aan hun pensioen.

Louis werd 72 jaar, Alphons 84.

Ossendrecht, 10 augustus 1994.

A. van Veldhoven.



"Koenes" was als bankwerker werkzaam in de Junkers-vliegtuigfabriek te Dessau, waar hij het nevenstaand afgebeelde identiteitsplaatje moest dragen.
(ware grootte.)

Onderstaand het terugkeerbewijs van de zieke "Koenes".

Der Grenzübertritt ist nur unter Vorlage eines gültigen Passes (Paßersatzpapiers) und eines gültigen Sichtvermerks zur Ausreise gestattet. Der Rückkehrschein muß außerdem der Heimathbehörde zum Nachweis der ordnungsmäßigen Beendigung des Arbeitsverhältnisses vorgelegt werden. Er ist daher sorgfältig aufzubewahren.

Rückkehrschein

Der **Adrianus Van Veldhoven** *Sonderfall*
 (Vor- und Zuname) *einzig benutzte 1*
 aus **Osendrecht/Belgien** (Heimland, Heimatort)
 geb. am **15.10.1901** (Geburtsdatum) **Hilfsschlosser** (Beruf)
 ist berechtigt, in seine Heimat zurückzukehren, beschäftigt *17. APR. 1943*
 Grund der Rückkehr: **Entlassung-Krankheit**

(Nichtzutreffendes zu durchstreichen!)
 Der Inhaber dieses Ausweises ist erkrankt - ~~Arbeitsunfähig~~ ~~angeordnet~~ ~~oder~~ ~~sonst~~ ~~Arbeitsverhältnis im Reichsgebiet erfüllt~~ - Sein Arbeitsverhältnis ist ordnungsmäßig beendet.

Der Rückkehrer hat Fahrkarte bis erhalten.
 Der Rückkehrer ist über die für die Mitnahme von Geldmitteln in (Land) bzw. der betreffenden ausländischen Währung geltenden Bestimmungen unterrichtet worden.
Dessau den **6. März** 1943



Bescheinigung der Krankenkasse — Bezirksknappschaft in *)
 Der Rückkehr d..... kranken — schwangeren — Versicherten nach (Land) wird zugestimmt.
 den 1943
 (Unterschrift der Krankenkasse oder Bezirksknappschaft)

Bescheinigung des Arbeitsamts
 Der Erteilung des Sichtvermerks zur einmaligen Ausreise wird zugestimmt.

*) Nur im Falle der Rückkehr einer erkrankten Arbeitskraft oder einer schwangeren Arbeiterin auszufüllen. Unzutreffendes ist bei der Ausfüllung zu streichen.
Dessau den **8. März** 1943 1943
 I. A. *Prinschardt*
 (Unterschrift)

Schein 6 Vermerk 75082 ontbrengel 26-1-43 15-3-43

JEUGDHERINNERINGEN I

DE OORLOGSJAREN 1940 - 1945.

Wanneer over deze tijd wordt gesproken door ouderen, ouder dan 60 jaar, en men wil als jongere, zoals ikzelf, over dit onderwerp meepraten, hoor je vaak de uitspraak: "Wat weet jij daar nou van", of "Jij was nog maar een snotneus".

Misschien is en was dat ook wel zo, maar men moet toch ook begrijpen, dat, ook al hadden wij, als kinderen en met ons vele "ouderen", geen notie van het hoe en het waarom, ons toch gebeurtenissen in het geheugen gegrift staan, waar we pas later de betekenis van kenden, maar die toen een enorme indruk op ons maakten. Zoals de enorme formaties bommenwerpers die dagelijks overtrokken met een zwaar dreunend geluid en grote condensstrepen trekkend. Als je goed keek kon je de begeleidende jagers zien. Dat ze ook verantwoordelijk waren voor die leuke zilverpapieren snippers wisten we toen nog niet.

De terugkeer was vaak minder spectaculair. Diverse aangeschoten vliegtuigen kwamen 's nachts brandend over, (wij woonden toen aan de Parallelweg te Bergen op Zoom) begeleid door een hels Duits afweervuur, wat bijna in onze achtertuin stond en het geloei van alarmsirenes. Al wist je niet wat, door al dat lawaai stond je doodsangsten uit. Jaren later vonden we op ons dak nog stukjes afgebrande aluminium. Het geluid van die sirenes en de gedachte aan die tijd zorgden ervoor dat ik jaren later, als de sirenes ter controle loeiden, met rillingen over mijn lijf liep.

De V-1 had voor ons niets beangstigends. Het waren voor ons met veel lawaai en een vlam aan hun achterste overkomende vliegtuigjes. Het was wel fraai om te zien, als er één in het donker begeleid door het, nu Engelse, afweervuur met een enorme knal in een vuurbal het loodje lei.

Zelf had ik een onprettige ervaring met zo'n vliegende bom, die neerkwam op de plaats waar nu het oude politiebureau van Bergen op Zoom staat. Ik liep toen net voorbij het toenmalige slachthuis en werd door de luchtdruk opgepakt en het daarachterliggende bos ingesmeten. Met veel geluk, een buil, een schram en veel schrik kwam ik ervan af.

Wanneer je wat ouder wordt, begrijp je wat deze vreemd-pratende mensen hier deden. Als kind speelden we met ze op de Cort Heijligerskazerne. Het was ook dat van daaruit 's middags een, naar later bleek, Lancaster-bommenwerper werd neergeschoten. Nog zie ik de bemanning eruitspringen. Dit vliegtuig is gevallen aan de Huijbergsebaan ter hoogte waar nu de Fa. Hopmans is gevestigd.

Wat grote indruk maakte, was de terugtrekking van de Duitse troepen uit o.a. Walcheren. De Parallelweg was toen de enige doorgaande verbinding met het achterland, dus alles kwam bij ons voor de deur langs.

Een grote colonne dodelijk vermoeide mensen, die niet meer te "fahren" hadden en alleen zeer lang moesten "laufen". Al was het idee daarachter wel anders dan nu, de hele familie stond buiten te kijken. Het was toen ook dat een Duits officier, met getrokken pistool, van mijn vader drinken eiste en uiteraard ook kreeg.

Vanuit de Parallelweg konden wij, tussen de gebouwen van de brouwerij van Asselbergs door, de toren zien van de Lourdeskerk. 's Middags had mijn vader voor zover mogelijk de ramen dichtgemaakt. Samen met buurman De Koning stond hij het resultaat te bekijken, totdat de luchtdruk van de in de lucht vliegende toren, zijn werk ongedaan maakte. Een groot aantal zeer onkerkelijke woorden, gericht aan onze vertrekkende oosterburen, was het gevolg.

Toen kwam de bevrijding, waarvan ik mij herinner dat op een regenachtige middag plotseling tanks op de hoek van de Huijbergsebaan, nu Canadalaan, stonden.

De daaropvolgende dagen waren hectisch met veel chocolade en overvloedig eten. Maar ook zag ik mensen wegvoeren, waarvan ik toen niet besepte waarom. Omdat het ook bekenden uit de buurt waren, begreep ik wel dat ze iets "fout" hadden gedaan.

Zie hier zomaar wat aantekeningen van een, destijds, kleine jongen, een snotneus zo men wil. Geen heldenfeiten, maar een beknopte beschrijving van wat hem bijbleef en een bewijs, wellicht, dat ook kinderen, hoe klein ook, zich feiten van vijftig jaar terug kunnen herinneren.

JEUGDHERINNERINGEN II.

Jeugdherinneringen aan de bevrijding.

Even uit de schuilkelder, achter de stromijt kijkend naar 't Geleg (maalderij Stan Jansen), zie ik de bevrijders als jagers door de peeën aankomen. Net even voor ik terugkruip zie ik ze op 't Geleg al met de rood-wit-blauwe vlag rondlopen. Te vroeg, want vanuit de aspergebedden van Janneke Withagen, waar zo'n veertig Duitsers zich verscholen houden, wordt geschoten. Bibberend wachtend, zien we in het N.O. de boerderij van Kees Koolen op de Putseweg branden. Het is, denk ik, rond elf uur die ochtend, dat de soldaat met het geweer in de aanslag, net zo hard schrikt en in elkaar duikt als mijn moeder, die met een witte zakdoek zwaaiend, in het gat van de schuilkelder staat. We moeten allemaal uit de schuilplaats, welke wordt geïnspecteerd. Hoera, we zijn bevrijd. 's Middags zien we het resultaat van het vuurgevechtje. Zo'n twintig Duitse krijgsgevangenen, waaronder enkele gewonden, zitten tegen de schuur van Janneke Withagen. Ik denk dat het de volgende ochtend was, dat een colonne tanks, jeeps, vrachtauto's en kanonnen van de Putseweg de Laagstraat introk, waar voor een manneke van 8 jaar geen einde aan leek te komen. Dat was wat anders dan die paar oude karren met paarden, met een kanon erachter. Men vertelde toen dat er vanaf de Pappot (achter de Laagstraat) tot aan de Zuidpolder zo'n 200 kanonnen geplaatst werden, die de Woensdrechtse statie zouden beschieten. Dát was spannend. Het werd nog leuker toen een paar dagen later mijn neefjes en nichtjes (van de fam. Koolen van de brouwerij, nu Adolphinestraat en van de fam. Bevelander aan O.L.V. ter Duinen) bij ons moesten komen wonen, vanwege het oorlogsgevaar bij hen. Een paar bussels stro op de keldervloer, een kruiwagen paardemest voor het keldergat en 's nachts met een tiental jongens en meisjes slapen in de kelder. Die kruiwagen mest voor het keldergat was wel nodig, als die kanonnen eens een nachtje doorbulderden. Op een morgen is, na zo'n nachtje schieten, in de Pappot (bij het Hemeltje) een kanon oververhit uit elkaar gesprongen, waarbij vier soldaten het leven lieten. Jaren later, wanneer we in het bosje (nu groentefabriek) speelden, zagen we altijd nog de vier lege graven.

Een jaar of tien later heb ik de graven nog laten zien aan families van de gesneuvelden uit Canada.

Maar voor de rest, wat een feest voor een achtjarige, als er bij je in de schuur een grote keuken gemaakt wordt en je elke avond met de pollepel koffie uit mag delen aan de lange rij voorbijkomende soldaten.

Door de neefjes en nichtjes, die bij ons woonden, waren wij met een grote ploeg aan tafel, maar geen nood, want elke middag, als de Canadezen gegeten hadden, kregen wij een halve gamel rijst met krenten. Lekker! Naast het eten van chocolade leerde ik ook roken. En hoe leerde ik dat? Bij mijn buurjongen Twan Koolen had ik een pakje Players, met een stuk of tien sigaretten erin, gevonden. Nou wij wilden ook wel eens net als die stoere soldaten, sigaretten roken. We hadden geen vuur, maar geen nood. We wachtten net zolang tot de negerkok zijn peukje weggooid. Wij achter de schuur de ene sigaret met de andere aangemaakt en gerookt tot het pakje leeg was. Ik snap nog niet dat mijn broek niet vol was, of dat ik niet ziek geworden ben.

De drie weken dat de bevrijders in de Laagstraat waren, zijn voor mij onvergetelijk geworden.

Mijn grootmoeder mopperde wel een beetje dat ze zo weinig eieren raapte en dat ze op een gegeven moment geen enkele van de mooie bruine hanen meer zag lopen, maar ach, de rijstepap was lekker en de bevrijders hadden wel een boutje verdiend. En ome Jaak Jansen van het Hageland zal ook wel tevreden geweest zijn, toen hij in de jaren '50 de vele kogelhulzen, die hij vlak na de oorlog diep in de kanonstellingsgaten had gegooid (hij moest door kunnen gaan met boeren), weer op ging sporen, want de prijs was al gestegen tot f 4,00 per huls. Als je er veel hebt, is het toch een leuke vergoeding voor het geleden ongemak.

Als ik in de Laagstraat kom en ik zie in de gebinten van de schuur de naam John Walcker gesneden staan, dan dwalen mijn gedachten terug naar de tijd dat ik in de hoek van de Canadese keuken op een grote baal krenten zat; een paar handjes krenten pikken, de broekzak in en maar snoepen buiten. Het zal nooit uit mijn gedachten verdwijnen.

KOMMIEZEN ALS KOSTGANGERS IN OSSENDRECHT

Was het Ossendrecht van de jaren dertig een tamelijk besloten gemeenschap, de oorlogsjaren brachten veel nieuwe gezichten in het dorp. Nog in 1940 voegden zich bij de traditioneel aanwezige overheidsdienaren als "garde" Fortuin en "opper" De Ridder en zijn marechaussees een groep jongemannen en vrijgezellen, die zonder onderscheid van rang of stand "de kommiezen" werden genoemd. De meesten van hen waren van oorsprong vrijwilligers van het Nederlandse leger, die volgens het zogenaamde Kapitulantenstelsel na hun diensttijd de gelegenheid zouden krijgen in burgerlijke overheidsdienst te gaan. Met de opheffing van dat leger na de capitulatie was het zaak deze jongemannen uit krijgsgevangenschap te houden en dus kregen zij versneld de gelegenheid naar zo'n overheidsbaan te solliciteren. En zo kreeg Ossendrecht tijdens de oorlogsjaren naast een oplopend aantal "marechaussees" ook een groep "kommiezen" te herbergen.

Dat herbergen was nog niet zo eenvoudig, want het houden van kostgangers was, op een enkele uitzondering na, iets waar ze in Ossendrecht niet zo aan gewend waren. Gezien het dreigend risico anders misschien Duitse soldaten ingekwartierd te krijgen, besloten een aantal families dan maar liever Nederlanders in huis te nemen. Voor de bijverdiensten zal men het niet gedaan hebben, want de dagelijkse vergoeding was nauwelijks toereikend om hen de kost te geven. Mw. Dien Musters weet te vertellen dat zij voor 3 maaltijden per dag de luttele som van *f* 1.05 ontving. Tot twee keer toe werd dat bedrag verhoogd, eerst naar *f* 1.10, later naar *f* 1.15. Mw. Lies Koolen - Vos spreekt van *f* 40.00 per maand, maar daar moest dan ook de was voor gedaan worden.

Het valt op dat vooral slaggers- en kruidenierswinkels geliefde kosthuizen waren. De families, die hun deuren openden waren o.a. die van Rinus van Oevelen, Jos Koolen, Michel en Toon Melsen, Kees Meijlemans, Dien Musters, Dien Fraters en Piet Koolen. De gehuwden onder de kommiezen betrokken woningen op het Dorp, het Marktje, de Zr. Marie Adolphinestraat en de Molenstraat.

De lijst van de kostgangers zelf is moeilijk compleet te krijgen. Ofwel, omdat de mensen de namen vergeten zijn, ofwel, omdat ze de perioden van voor, na of onder de oorlog door elkaar halen. Genoemd worden: Henk Brugman, Dick van Os, Piet van Dartel, Aert Visser, Tiberius, Simons, Piet Roos, Baerents, Beke Noorman, Braam, Voerman, Van Merriënboer, Ottenvanger, De Caluwé, Nico Dijkhof, die als twee druppels water op de oude dokter Edixhoven leek, en Huub Verdonschot. En natuurlijk was er dienstgeleider Doornbos, die met zijn vrouw tegenover Fons en Slie Timmermans op het dorp woonde.

Aanvankelijk wist de leiding niet wat aan te vangen met deze uitbreiding. Henk Brugman herinnert zich dat zijn eerste opdracht was het controleren van rijwielpaatjes onder aan de Aanwas. Dat veranderde toen de Belgen serieus last gingen krijgen van voedseltekorten en aanvulling zochten bij de boeren van Ossendrecht. Soms gebeurde dit door wanhopige groepjes huisvrouwen, maar helaas ook door echte zwarthandelaren die voor niets terugdeinsden. In ploegen trokken zij met hun "pungels" aan weerskanten over de schouders door de schorren, de polders of de bossen bij "'t Hemeltje", "het Geleg" en de "Platluis".

De Belgen konden o.a. tabak, vloeikes en zout leveren, waaraan in Holland groot gebrek was. Dat ging per gewicht, dus was de rookwaar altijd goed vochtig gemaakt want dat woog lekker door. Er werd zelfs beweerd dat de Belgen er paardepies door deden. Dat leek echter dan gewoon water.

De Ossendrechtenaren zorgden voor aardappelen, graan, blauw-, maan- en koolzaad en uien. Vooral tijdens het dorsen was er druk "grensverkeer".

Het posten was voor de kommiezen niet altijd een lolletje. Vooral 's nachts en 's winters was het zaak jezelf goed in te pakken. Daarvoor gebruikte men wijde lange capes en voetzakken gemaakt van schapevacht. Afgezien van de kou was het ook vaak pikke-donker en moest men afgaan op geluiden. Als de kommiezen de smokkelaars betraptten of "eronder zaten", zoals dat heette, lieten dezen meestal hun "pungels" met smokkelwaar achter en gingen zelf op de vlucht. Met de kar van de weduwe Mieke Venne

werden de achtergelaten "pungels" naar het dorp gebracht. De opslagplaats voor ingenomen smokkelwaar was in een schuur achter Guust Jansen in de Kerkstraat. Een keer moest op die kar helaas ook een dode smokkelaar uit Zandvliet vervoerd worden. Hij was door het waarschuwingsschot van een struikelende kommies getroffen. Zo'n kommies werd meteen overgeplaatst om represailles tegen zijn persoon te voorkomen.



Henk Brugman in "postkostuum"

Prettiger herinneringen zijn er aan het koffiedrinken bij Willem Jansen op het "Geleg". Bij de burens, Stan Jansen, moesten de kommiezen aftekenen als bewijs dat ze op hun post geweest waren. Vrouw Josephine van Willem Jansen en haar dochters hielden de kommiezen wel aan de praat. Wat er ondertussen in de schuur of iets verderop gebeurde laat zich raden.

En dan waren er, bij iedereen bekend overigens, Ossendrechtaren, die smokkelden bij het leven, maar spontaan en fair bleven als ze gepakt werden. Zo was het spel nu eenmaal. Hun vrouwen probeerden er bij de kosthuizen achter te komen, of de kostgangers 's nachts dienst hadden en waar. De kostvrouw moest dan immers brood klaarmaken en kon het dus weten.

Ook waren er gelegenheidssmokkelaars. Stan van Fons van Meir vertelt dat vader Fons op 9 oktober 1943 zestig jaar werd. Dat moest gevierd worden, uiteraard. Daarvoor was in België drank "versierd". Stan zou de boel ophalen en sprak met Léon van Felix Jansen en Netje Melsen af dat ze de schuurdeuren dicht zouden doen als de kust veilig was. De schuurdeuren waren dicht en Stan sjouwde met zijn wijn het erf op. Mooi dat ie gepakt werd door Tiberius. Wat was er gebeurd? Felix had zijn deuren wel open gezet om Stan te laten weten dat er gevaar was, maar de harde wind had ze weer dicht gewaaid!

Stan heeft nog meer sterke verhalen. Hij herinnert zich in het hooi bij hen in de schuur eens een voorraadje polshorloges gevonden te hebben. Ze bleken van een zekere "Brandje" uit Zandvliet te zijn. "Brandje" zelf was een robbertje aan het knokken met kommies Aert Visser voor de smederij van de familie Rijk. Een van de horloges werd hem later cadeau gedaan door "Brandje". Het bewijs ligt in de kast en "loopt" zelfs nog, zij het een beetje te langzaam!

Elders wordt het verhaal verteld van een notoire Ossendrechtse smokkelaar die vlak op de grens woonde. Hij ging altijd achteruitlopend naar België. De kommiezen, die op de sporen afgingen, dachten dan dat ze te laat waren om hem te pakken, omdat hij al weer thuis was. Als ze weer vertrokken waren kwam hij in zijn eigen voetstappen terug de grens over met zijn vrachtje.

Diezelfde gladjanus wilde na de oorlog een auto kopen. Die bleek duurder te zijn dan hij verwacht had. Geen nood, hij vroeg of hij even mocht bellen. Een paar uur later verscheen er een auto in de straat en het geld was er. Als iedereen verwonderd kijkt, zegt hij: "Dat was 'n jood waar de Duitsers nog overheen gelopen hebben, toen hij bij mij onder de vloer van de stal zat."

En natuurlijk was er ook het medelijden met de Belgische vrouwen, die de smokkelwaar onder hun rokken verborgen hadden en van de zenuwen in hun broek plasten als ze gepakt werden, of die 's winters, bij de kachel gezet, de smeltende boter of margarine langs hun benen voelden lopen. Dit soort voorvallen werd in geen geval aan het "Deutsches Zollamt" gemeld. Men wees hen soms zelfs de kortste en veiligste weg terug.

Overigens, niet alle Belgische smokkelvrouwtjes waren van die lieverdjes. Sommigen werden inderdaad beter omschreven als gemene feeksen, die voor niets terugdeinsden. Mevrouw Doornbos had tot taak de gepakte vrouwen te visiteren. Zij stond bij de smokkelvrouwen bekend als een kwaaië tante, die nog lastiger was dan de mannelijke kommiezen. Het schijnt dat een kommie, bijgenaamd het "Kaasbolleke", onder de Looi op zijn fiets heel wat Belgische vrouwtjes achtervolgd heeft.

Bekend is dat er in Ossendrecht ook nog een nep-kommies geopereerd heeft. Deze werd de "zwarte kommie" genoemd. Hij had niets met de officiële grensbeambten te maken, maar wist, door zichzelf voor kommie uit te geven, veel smokkelaars van hun handel te beroven.

Veel contact met de Duitsers hadden de kommiezen niet. De meesten zochten dat uiteraard ook niet. De Duitsers beklagden zich ooit bij de leiding dat de Hollandse "Zollbeamter" het vertikten hen te groeten als ze hen ontmoetten.

In 1943 kwam er plotseling een einde aan het dagelijkse kommiezenleven. Alle oud-militairen werden opgeroepen zich terug in krijgsgevangenschap te melden. Om daaraan te ontkomen moest de riskante overtocht naar Engeland gemaakt of hier in Nederland ondergedoken worden. Henk Brugman deed dat laatste achtereenvolgens bij zijn latere zwagers Jef en Jan van Oevelen en zijn aanstaande schoonvader Rinuske van Oevelen, die een schuilplaats achter de bokkestal getimmerd had. Op 19 maart 1944 verliet hij Ossendrecht, om zich in Amersfoort bij zijn ouders te gaan verschuilen. Was er in Ossendrecht altijd wel voldoende te eten, ook zonder bonkaarten, in Amersfoort bleek dat heel anders te liggen en bovendien wachtte hem daar de hongerwinter van 1944/45. Van Simons, die in de Molenstraat woonde, is nu bekend dat hij een "keldertje" onder zijn keukentafel groef. Zijn kinderen kregen te horen dat dat keldertje Duitsland heette. Desgevraagd hebben zij altijd gezegd dat hun vader in Duitsland was. Waarmee maar gezegd wil zijn dat ze nooit hun mond voorbijgepraat hebben.

Na de Duitse capitulatie van 5 mei 1945 was Henk Brugman snel terug in Ossendrecht.

Zoals enkelen van zijn collega's had ook hij er zijn grote liefde gevonden. Samen met zijn Ossendrechtse bruid Jeanne van Oevelen liet hij een concha van golfplaten optrekken achter de oude fabriek van De Beukelaar, nu Vogelenzang genaamd, en doopte dit nood-onderkomen "Villa Navenant". Zijn collega Noorman, gehuwd met een Zeeuwse, volgde dit voorbeeld van tijdelijke behuizing in een land vol woningnood. Hij noemde zijn stulpje "Villa Doavetrentjes".

Ook de kommiezen Piet Roos, De Caluwé en Verdonschot vonden een Ossendrechtse wederhelft, resp. Frida en Jeanne Bolders en Marie Sebrechts. Henk Brugman en Verdonschot kwamen uiteindelijk terecht in Wernhout, Piet Roos bleef in Ossendrecht. De Caluwé, inmiddels helaas overleden, woonde laatst in Steenberg.

Ossendrecht, 8 juli 1994.

Ad van Veldhoven



Dick van Os in dienstkostuum

Contactadressen van de werkgroepen van de Heemkundekring 'Het Zuidkwartier'.

- | | |
|---|---|
| 1 Heemschut | L. Timmermans , Dorpsstraat 55,
4634 TN Woensdrecht, tel 01646 - 12546. |
| 2 Toponymie | vacant |
| 3 't Kwartier | Mevr. M. Beens - van Beeck, Koppelstraat 3,
4645 RD Putte, tel. 01645 - 2581. |
| 4 Distributie | J. Halters, Stenenhoef 2,
4641 CH Ossendrecht, tel. 01647 - 2854 |
| 5 Archeologie | M. van Gink, Laagstraat 15,
4641 SP Ossendrecht, tel. 01647 - 2576 |
| 6 Oude Handwerktechnieken | Mevr. V. Suykerbuyk- van Agtmaal, Raadhuis-
straat 114, 4631 NJ Hoogerheide,
tel. 01646 - 12536 |
| 7 Zanggroep | Mevr. M. Pijnen-Verresen, Mgr. Poelsstraat43,
4631 CA Hoogerheide, tel. 01646 - 12895 |
| 8 Redactieraad | A. Pijnen, Mgr. Poelsstraat 43,
4631CA Hoogerheide, tel. 01646 - 12895
Inleveren kopij: Stenenhoef 2,
4641 CH Ossendrecht, tel. 01647 - 2854 |
| 9 Oude talen, gezegden,
spreuken, etc. | W. Groffen, Antwerpsestraatweg 129,
4631 RA Hoogerheide, tel . 01646 - 12441 |
| 10 Evenementen | vacant |
| 11 Documentatie | A. van Pul, Duinstraat 40,
4631 KV Hoogerheide, tel. 01646 - 13423 |
| 12 Kruidentuin | Mevr. J Suijkerbuijk- de Krom, Zandfort 103,
4631 RR Hoogerheide, tel. 01646 - 14522 |
| 13 Museum | L. Timmermans, Dorpsstraat 55,
4634 TN Woensdrecht, tel. 01646 - 12546 |
| 14 Fotografie | H. Verheggen, De Roos 7,
4631 AG Hoogerheide, tel. 01646 - 14459 |
| 15 Genealogie | A. van Veldhoven, Pottenbergen 6,
4641 HK Ossendrecht, tel. 01647 - 4505 |

Het bestuur verwelkomt suggesties van onze leden voor eventuele andere werkgroepen.

INFORMATIE VOOR DE LEZER

"Tijding" is het periodiek van de heemkundekring "Het Zuidkwartier" en verschijnt 3x per jaar.

Losse nummers van "Tijding" zijn verkrijgbaar bij:

De heer A. van Pul,
Duinstraat 40,
4631 KV Hoogerheide.
Tel. 01646 - 13423.

De afleveringen tot en met 1993 kosten *f* 7,-- per stuk.

De afleveringen van 1994 kosten *f* 10,-- per stuk.

Inlichtingen betreffende het lidmaatschap kunnen worden ingewonnen bij:

Mevr. Bastiaanse,
Tulpstraat 11,
4645 CS Putte.
Tel. 01645 - 2794.

Nieuwe leden kunnen zich opgeven door middel van storting van de jaarcontributie ad *f* 25,-- ten name van Penningmeester "Het Zuidkwartier" bij de Rabobank te Ossendrecht op nr. 15 05 21 436, of door middel van storting van *f* 25,-- op gironummer 276 04 67 ten name van Heemkundekring "Het Zuidkwartier", Aanwas 27, 4641 JE Ossendrecht.

Men kan zich ook rechtstreeks wenden tot één van de leden van het bestuur, die op pagina 4 vermeld staan.

Op de voorplaat een fragment van
de kaart van Jacop van Deventer,
cartograaf 1512 - 1575, gecopieerd
met toestemming van de uitgever,
M. Nijhoff te 's-Gravenhage.

